

Згадки про мою смерть

Василь Королів-Старий

— Так от іще раз ти ожив! — усміхнувся до мене фельчер[1] Полтавської духовної бурси, типовий український пикник[2], червоний, лисий, круглолиций і при всіх умовах по козацькому веселий. Він присунув табуретку до мого ліжка, що в ньому я — малий — утопав під графітно-сірою, як чорноземна стерня, ковдрою. — Ану, піднеси лишень руку: зміряємо тобі теплоту[3].

— Як то "ще раз ожив?" Хіба ж, Василю Потаповичу, я був мертвий?

— Бач, а воно й не знало! Ні, таки добре сказав отой, що сказав: — "Смерть, Смерть! Не дурно ж ти звешся по латинському "*mors*", бо, як морснеш кого, той духа Богові віддасть, до тям не прийшовши!" Кажу ж тобі свійською мовою, що ти ожив, та вже оце по-третє. Сьогодні бо по-третє ми з доктором думали, що ти доходиш. І отець смотритель, що приходили на тебе подивитись, сказали: — *Defunctus est*, скінчений тобто! Казали: битимуть твоєму татові депешу, щоб приїздив на похорон. Аж бач, братухо, смерть знову ушилась. А ти й не видів, яка вона є, кирпата?

— Не видів. А ви бачили, Василю Потаповичу?

— Ой-ой!.. Сто... та десять раз сто її — кручу дочку — бачив! Всі її внади знаю, бо ж вона саме тут, у лікарні все й швендяє, хап її фоц!.. Скільки таких пшиків, як ти, перебрала...

— Так то ж — чужу. А свою бачили?

— Тю, на тебе, колего! Хто ж таки свою смерть бачив? Її можна тільки вчути. Та й то мабуть лише тоді, як вона черкне попри тебе, але ж тебе самого не зачепить.

— А це часто буває?

— Хм... Правду кажучи: не знаю. Мабуть — часто, тільки ж ми її не часто помічаємо. Щось цікавіше перешкодить, ха-ха-ха! Здебільша ж бачимо тільки її атрибути... Та ж у тебе, паничу, сливе нормальна теплота. То ж дякуй Богові з веселістю. Випий ось лік та й спи аж до вечері.

— Василю Потаповичу, а що ж то є: "атрибути"?

— На те ще ти босу губу маєш. Багато знатимеш — будеш великорозумний, а це, братухо, хлопцям шкодить! — тріпнув термометром і пішов до інших "палат".

Я випив саліциловий натр[4], що його давали всім недужим при всіх немочах, але не заснув: думав. І було мені трохи жаль, що ось тричі Василь Потапович, і доктор, і гугнявий директор бурси, може ще й "больничні матишки" — всі бачили мою смерть, а от я й не бачив, і навіть не відчув. Ну, вже нехай по-друге...

Було мені тоді десять літ, коли я витримав тяжку заушницю, що її тоді офіційно звали "свинкою". Дарма, що довго мене душила та свинка за обома вухами, — вичунав я без наслідків, швидко забув про неї і про свою смерть. Одначе — не надовго. Того ж таки року, приїхавши додому на ферії (в Полтавщині тоді говорилось — "на канікули"), я дуже ясно пригадав собі розмову з веселим бурсацьким фельчером.

Того часу мій тато був парохом при Троїцькій церкві в селі Диканьці. Був він людиною самотньою, бо моя мама вмерла дуже молодою, а я ріс одинаком. У тій же Диканьці, що тоді мала поверх сімох тисяч мешканців, при другій церкві був парохом мій вуйко, брат мого тата, о. Юхим. Вуйко мав вельми численну родину: тоді семеро живих дітей, що з них старшенькі були мені ровесниками, а менші також пнулися до товаришування. До того ж щоліта на широку вуйкову садибу наїздило чимало тіточчиних кривняків, також переважно з дітьми. Тож у вуйка все було весело, у тата — самотньо. У вуйка було при хаті поверх трьох гектарів чудового овочевого саду; у тата, при "церковнім дімку" — не було й півдесятини. Тож "на тім дворі" — у вуйка було широко й гучно, при Троїцькому ж церковнім домі — тихо й тісно, бо майже весь батьків садок заставлено вуликами, між якими гратись було небезпечно.

Натурально, що "на канікулах" я перебував не тільки дні, але ж часто й ночі "на тім дворі", при вуйковій родині. Тато ж, хоча приходив туди також щоденно, конче ввечері повертав додому.

Одної ночі, серед літа, в Троїцькому церковному домі сталась подія, що схвилювала всю Диканьку. Звечора у вуйка були гості. Затримались довго, вечеряли пізно. Моему татові пізня вечеря здебільше шкодила, тож коли він повернувся по півночі додому, досить довго не міг заснути. Та ще вночі зірвалась громовиця і по бляшаній стрісі торохкотів липневий "полтавський" дощ, при якому звичайно "отверзаються всі хлябії небесні" з чималим гармидером і грюкітнею. Одначе поміж тими небесними звуками татове вухо підловило якийсь непевний звук "земський": здавалось, що хтось нишпорить у сусідній кімнаті. Тато якусь хвилину наслухував; та ж, не припускаючи нічого лихого в Диканьці, що за Гоголем звичайно звалась "богоспасаємою", — повернувся до стіни й закрив голову ковдрою. Але в хаті була спека, "під ложечку" підпирало, — тож тато все крутився в ліжку. Громовиця затихала, а от же в другім покою таки щось бряжчало. Тато встав із ліжка, засвітив тоненький огарочок воскової, церковної свічечки й пішов подивитися, яка причина тих звуків. Широко відчинив двері, оглянув і третій pokій та, нічого незвичайного не помітивши, крім випадково згубленого ключа від дверей, вложив ключ в замок, вернувся до опочивальні, знов закрив голову ковдрою й мирно заснув.

Другого ж дня вранці враз побачив непорядок: розчинені нарозтіж надвірні двері хати, скрізь заболочену підлогу, виламані дверцята в альмарі зі схованою на літо зимовою одежиною, яка зникла; на столах — різні сліди непроханих гостей. Але ж найдужче вразило, що за тими дверима, які тато перші відчинив у ночі, лежала важка, гостра сокира. Тато сказав про неї:

— Ось, атрибути розбишаки!

Після докладного огляду всього мешкання, стало безсумнівним, що, коли тато ходив по покоях із тим сліпим огарочком, — принаймні один із злодіїв стояв із сокирою наготові за причиненою половиною дверей. Найпевніше: коли б тато був його вглядів, то злодій з переляку рубанув би його по голові сокирою. Та ж тато за двері не

заглянув і тим зберіг собі життя.

Всі, хто того дня побував у церковнім Троїцькiм дiмку, одноголосно констатували "щасливий випадок". Але ввечері, коли вже і я пішов із татом ночувати до нашої хати, тато мені говорив:

— Най буде й "щасливий випадок", але ж для мене нема сумніву, що стався він з волі Божої.

Я любив свого спокійного тата і міцно вірив його авторитетному слову. Тож і ці слова, не менш, як і сама драматична подія, лишили в моїй пам'яті глибоку борозну. Тоді ж я довідався, що означає слово "атрибут", і почав уявляти собі смерть не з косою, як на біблійних ілюстраціях Доре[5], що ми — діти — студіювали в дощові дні, але — зі сокирою. Це робило її страшнішою.

Та ж багато з того, що робить глибокий слід у пам'яті людини, згодом засипається порохом з дальшого життєвого шляху так ґрунтовно, що тільки при систематичнім пригадуванні можна оживити в яскравому споміні давноминулу подію. Отож, і нині, коли я надумав пригадати в порядку довгий ретязь таких "щасливих випадків" із явним позначенням милістю Божою, що їх зажив сам за своє некоротке життя, то бачу зі здивуванням, як багато з них цілком вивітрилися з пам'яті. Навіть тих, коли смерть заглядала мені просто в очі, не кажучи вже про — може — й сотки пригод, що загрожували мені каліцтвом чи якимись іншими претяжкими наслідками.

На початку літа під високими дерев'яними плотами духовної семінарії разом із появою на прикорнях дерев червоних "гусариків", об'являлись також червоні "мороженщики". Були то своєрідні вулишні постаті в Полтаві: здебільше великі, кремезні москалі, в червоних "кацапських косоворотках" і в білих попередницях. На голові мали вони товстий суконний бублик, на якого становили велику діжку з кригою. В тій кризі було звичайно два гнізда для високих бляшаних пушок, повних "сахарного мороженого" — сніжку, справді чудового смаку. "Мороженщикам" не було дозволено заходити у двір семінарії, а семінаристам не рекомендувалось розтринькувати нужденні кишенькові гроші, що їм давали вбогі батьки при виїзді з дому. Тому "мороженщики" ставали зокола семінарського саду, аж десь іззаду, а ласуни-семінаристи замовляли собі солодощі крізь дірки в дошках плоту. Та що крізь дірки від сучків не можна було пропхати більшу "порцію" мороженого, — "семинари" найчастіш вилазили на пліт. Сидячи на ньому верхи, приймали з рук кацапів морожене й там же його "пожирали".

Одного разу я блаженствував на плоті. Біля "мороженщиків" проходили дві циганки. Одна була цілком молоденька й, порівнявшись зі мною, почала конючити:

— Дай облизати шкляночку.

Я зо сміхом і жартами передав їй шкляночку, де на денці ще була краплина амброзії. Циганочка її майстерно вилизала, подякувала й, замислившись промовила:

— Жаль мені те казати гарному хлопцеві, але ж бачу: помреш ти тоді, як уб'єш свого брата!

— Тю, на тебе, маро! — розгнівався я. — Брехня це, бо я не маю братів.

— Я не брешу й не вигадую, кажу тільки те, що бачу! — захитала своїми рясними спідницями циганка й зникла.

Річ видима, що, коли я скочив із плоту, вже й забув про ту Пітію[6], бо ж таки всі думки були — про іспити, а всі мрії — про життя на феріях, а не про смерть.

Ферії заповідались дуже весело. Мимо кривняків на вуйковім дворіщі, в Диканьці були раз-у-раз нові приятелі, школярі різних середніх шкіл. Цього літа зібралось їх чимало на Кочубеївському дворі — великим маєтку диканського пана, прямого нащадка відомого Мазепиного ворога.

Була вже глуха ніч, коли наші гості почали збиратись додому, ми ж усі вирішили їх урочисто проводити з гітарою, бандурою, співами, дотепами, веселощами. Коли б ще були смолоскипи, — було б те не гірше за проводи тореадора в "Кармен"[7]. Рушила вся молодь, тільки найменшого вуйкового синка Володю, з огляду на пізній час ми відмовились узяти зі собою, дарма, що він дуже просився. Роздосадований бурсачок — "приготовишка", або по-полтавському — "фара"[8] сперся на сінешні двері й із ґанку дивився вслід веселому товариству, що виходило з двору. Та саме хтось із хлопців завважив, що ніч — надто темна, й згадав:

— Треба взяти зі собою рушницю, "на всякий випадок!" — і побіг до сіней, де стало висіли наші мисливські рушніці.

Була там і моя, досить химерна, легесенька рушничка, перероблена на мисливську з військової турецької "магазинки". Поводитись із "туркинею" — треба було деякого вміння, а той, що її вхопив у п'яті, не знав, як із нею заходити. Та ж найпевніше, що з мого недогляду, на рушніці не був замкнений профілактичний когутик[9]. Отже, нараз, коли ми всі були за ворітьми садиби, — у сінях торохнув постріл, якого акомпанементом був несамовитий покрик.

Всі ми прожогом метнулись до сіней і зледеніли в жаху: біля дверей ґанку лежав неживий Володя, а другий хлопець тримав рушницю, з якої ще навіть курився легенький димок від клейтуха.

І враз неначе вдарило мене по голові: — "Та ж це з моєї провини вбито Володю, мого вуєчного брата!" — А ту думку вже наздоганяла друга: — "Тож це амінь і йому, й мені!" І раптом почув я такий жах, ніби дійсно мого обличчя діткнулася студена рука смерті. Я підніс очі до неба:

— Господи не допусти! — зітхнула стрільчастою молитвою моя душа.

Саме тепер були б потрібні смолоскипи!.. Та з'явилися ліхтарні, лампи. Непритомного хлопійку понесли до колодязя, де лили йому на голову холодну воду, змиваючи кров, що з неї враз на землі створилось ціле озеро (бо ж, розведена водою кров завжди робить враження величезного квантуму[10]). Та за хвилю від холодної туші Володя прочунав... Тим часом уже був запряжений кінь, пораненого поклали на віз і кілька хлопців, у тім числі також і я, повезли Володю до лічниці.

Там виявилось, що в голову хлопчині потрапило аж 14 зерен шроту[11]. Одначе, хоч постріл стався на один крок від його голови, влучили в неї тільки бокові шротини,

сковзнули по черепових кістках і майже всі вилетіли крізь шкуру геть. Решту йому вирізав фельчер, зайодував ранки, намотав ґазу й уже другого дня Володя походжав між нами, як ми казали, "кандибобером" — хвастаючи й своїм величезним "турецьким" турбаном, і тим, що його "не бере" ані турецька рушниця. Мало того, ще через день, він пластично демонстрував своєму одноліткові, що прийшов його немічного відвідати, як саме його стріляно, і мало-мало не забив свого спочутливого гостя...

Мене ж цей "щасливий випадок", анонсований глупим циганським дівчатком, імпульсував до висновку, що тримаюсь його і до сьогодні: людям властиві неясні прочуття будучини, але ж циганам більше, ніж комусь іншому. Бо ж це циганча не чекало від мене нагороди за своє "гадання" і з жалем сказало мені те, не чого хотіло, лише те, що йому мимохіть уявилося.

Що ж: вірити в циганські "пророчества?" Ні, але частіш згадувати сказану за дві з половиною тисячі літ перед нами істину Ляо-Ці, потім повторену Сократом і багатьма іншими мудрецами: — "Хто (все) знає, той не є вчений, хто ж учений — той не знає".

За рік чи два, знов на феріях поїхало нас п'ять хлопців на роверах у далеку мандрівку. Був один із тих незвичайних днів, що роблять літній час на Полтавщині — "на все хороший" — казково-чарівним і наповнюють серце найглибшою любов'ю до цієї виїмкової землі. Того дня, відпочиваючи на мальовничій галявині невеликої діброви, ми — з природи зовсім не сентиментальні хлопці, в напливі глибоких емоцій, поставали навколяшки, нагнулись до квітчастого килима трави й цілували рідну, теплу землю з такими ж почуттями, як цілують вдячні діти рідну матір.

— Земле наша! Ти — скрізь гарна, але найліпша й найдорожча ти — тут!

— Дай нам на тобі прожити і в тобі лежати по смерті!

— По смерті? Хто згадує про смерть, коли кругом — життя в зеніті? Їдьмо!

Ми — дуже, повні енергії й завзяття, в піднесенім настрої. Ах, хоч притиснути, що є сили, педалі, най залізні коні несуть, мов вихор! Вперед і все вперед!

З імпровізованими співами й вигуками летимо, тільки земля гуде під нами. А перед очима — вже та улюблена, чудова Полтавська панорама: довжелезний спуск із Опішні до замріяної Ворскли в Мійських Млинах. Шлях — широченний, сухий, укочений, із нахилою рівною площиною на півтора або й два кілометри завдовжки. Не їдемо, а — дійсно — летимо додому з прудкістю якихсь п'ятдесятьох кілометрів за годину, аж дихати нема чим, аж один одного ледве бачимо за ніжною пудрою куряви, що її зривають з дороги наші кола.

І зненацька чую, як щось з великою силою штовхнуло мене зісподу й підкинуло високо вгору. Я — в повітрі. Сідла піді мною нема, ноги — без опору, лет вперед — не зменшений... Лише відчуваю в руках два гумових держална керма, що їх судорожно стискую з усієї сили. Головою ж тільки пролітає блискавка:

— Це ж — смерть! Господи!..

І в цій миті чую, що я справно вскочив у сідло, ноги вперлись у педалі, а ровер, мов куля гонить з убійчою силою рівною лінією вперед.

Колега, що був мені при плечі, біля річки оповідав:

— Коли я вгледів, як ти вскочив у яму й вилетів над своїм сідлом майже на метр угору, я сам ледве-ледве втримав свого велосипеда в руках, бо вчув, що млію з переляку. Але ж обґрунтованість мого жаху прийшла в той мент, як ти знову влучив у своє сідло. Тоді я збагнув, що було б з тобою, коли б ти хребтом брякнув у шлях поперед свого роверу! Не дурно ти в байраці згадав про смерть: вона летіла з нами.

І в того колеги цокотіли зуби, а руки були, як крига.

Ми всі були з духовної семінарії, тобто з фабрики атеїстів[12]. І серця наші були порожніми каплицями, що з них украли Бога. А от же, той колега, "що бачив мою смерть", "не мудрствуя лукаво", констатував:

— Ні, це — не "щасливий випадок", але правдиве чудо Боже!

Вважається, що непрактичні люди, хоча б мали й велику пам'ять, не пам'ятають чисел і дат. Дарма, що мене свого часу звали в Києві "українським американцем", а з дитинства й поднесь лишаюсь людиною, цілком непрактичною. Тож натурально, що, пам'ятаючи багато з того, що зажив, бачив, чув та читав, тяжко затримую в пам'яті дати. А отже, є кілька, що їх твердо тримає й моя пам'ять.

Такою визначною датою для мене був рік 1896, особливо ж — літо того року. Тоді я вперше закохався. Того ж року зажив тяжку драму першої зради коханої дівчини. В тому ж таки літі я по-перше написав кореспонденцію до газети[13]. Поважна газета мою кореспонденцію видрукувала, я дістав ласкаве запрошення до співробітництва й це потягло мене на письменницький шлях. Того ж таки року смерть кілька разів гостро пожартувала зі мною, навіть неначе навмисне раз-по-раз мене підловлювала.

Відомо: коли юнака порве перше кохання, — ціле його єство захоплене страшним торнадом. Це неминуче приводить до зриву в багатьох емоціональних відношеннях. Хлопчисько перестає бути дитиною й через ніч з нього стає правдивий юнак. Дитяча нерішучість чи боязливість, шукання в комусь опертя, слухняність старшим, а часто — й коректність до батьків — все раптом зникає. Натомість розцвітає ініціативність, нахил до більшої чи меншої героїчності (в залежності від індивідуальної здібності коронних сердечних артерій (*arteris cerrotis*[14]) дужче чи менше звужуватись. Сліпо вперше закоханий юнак мусить на всіх полях "доходити слави" заради дами свого серця. В ім'я свого палкого кохання він піде на будь-який одчайдушний чин, не спиниться перед жодною небезпекою, завжди готов ризикувати життям. Бо ж у коханні неминуче

"Щастя і біль сплелись заодно"

а в менти найвищого духового піднесення приходять бажання стати офірою, цілком ясно оформлюється туга за смертю. Бо ж той солодкий виліт у високості над усім буденним стає найсолодшим саме тоді, коли тебе підтримує за лікоть смерть. Що ж я був молодим у добі, коли ще кохання було правдивим і високим мистецтвом і злети душі цілком прибивали приземну фізіологію, то порив до лицарсько-героїчних чинів був цілком природним. Було природним також шукати нагоди, щоб себе належно показати перед своєю вибраною. Хто ж шукає, той знаходить. І того літа мені небезпек не

бракувало.

Одного теплого дня наше велике, молоде товариство вирішило податись веселою юрбою до Брусії. Це — мальовничий, типовий куточок Полтавщини, лежить при річці Ворсклі, у віддалі коло сімох кілометрів від Диканьки. Дорога — левадами, лісом, байраками, оболонями, по яких один-за-одним скачуть легенькі містки над прозорими биндами потічків, окрайкованих болотяними квітами. Гаряче сонце на прогалинах, вогка прохолода затінків, повна ласкавості природа, здоров'я, молодість і п'янюча любов, любов — понад усе інспірували мене до найрізноманітніших вигадок та показів. І хоч всі ми дуріли, як цуценята, — однак я намагався бути все на першому місці, все — на видноті. Коли ми зривались бігти навипередки, першим добігти до мети мусів я; коли розгублювались у лісі й перегукувались, найдужче гукав я; коли дрались на дерева, найвище видававсь я. І, коли, нарешті, ми кинулись у річку, найшвидше переплив її я.

Але — що то є: раз переплисти річку? Не виступаючи на беріг, я враз вернувся назад, плив знову вперед, і знову назад, вибираючи собі шлях тими місцями, що вважались за найглибші й найнебезпечніші. Коли вже — може по-десяте — я знов припливав до протилежного берега, всі інші хлопці відстали. Лише молодший за мене семінаристик Льоня, наш випадковий гість, милий хлопчина родом десь із-над Псла, тобто вправний і вмілий плавець, не давав наплювати собі в кашу. Та ж і я не міг піддатися, щоб мене хтось "переклюкав", тим більше, що я бачив, як Льоня вже помалу відстає. Та, коли я знову наближавсь до берега, мій суперник коротко скрикнув. Я оглянувся й побачив, що він ковтає воду: потопає.

Всі товариші — на другім боці річки, а Льоня топиться на самім чорторию, тобто в найглибшій "ямі", до якої ми не поринали, знаючи, що там на дні лежать "корчі" — великі "мочені дуби", що в них дехто заплутувався. Але ж і мені цілком доходив дух. Одначе, який би я був "лицар", коли б у нещасті покидав напризволяще товариша? Та й чи ж міг я промарнувати таку красну нагоду вчинити правдивий "героїчний skutok"?..

Не роздумуючи довго, я повернув до потопаючого й за миг ока вже був над ним. Що ж він остаточно йшов до дна, не було вже коли скласти метод порятунку. Та й наш гість, як і всі ми на літній час був "гиря-макотиря" — мав низько пострижену голову й ухопити його — гирявого — за волосся не було як. Тому — з біди — вхопив я його за руку. Хлопець ще не остаточно втратив свідомість і, відчувши опертя, кинувся на мене, підобгав під себе, ще й судорожно затис мені рукою рота. Я рвонувся раз-два, та від надмірного руху перевтомлену ногу вхопили корчі, — і я також пішов під воду. Там, над самими дубами таки вирвався з Льоніних рук і ще раз вплив на поверхню. Не запевнятиму, що крикнув я надто голосно:

— Хлопці! Рятуйте... Ради Бога... — і знов пішов на дно.

Здавалось мені — в підводне "жовте королівство", з пагорками, усипаними довгастими блискучими зірочками. Між ними світить тьмяно-жовте, тепле сонце. Воно манить мене, хоч я й знаю, що мушу перед ним здавати звіт за своє пусте життя. Дійсно пусте! Бо ж що я зробив доброго? Ось, хотів порятувати хлопця, — і не доказав.

А тим часом буде мені взято за зле ще й те, що ж таки сам я й призвів товариша, ще й гостя, до фатального знесилення. Добре ж, що хоч у цій хвилині я плачу свою провину переходом із світла надземного до світла підземного. Але ж я знаю, що там я був вільний, вільний, як вітер, а тут стану покірливим слугою того, що втопився через мене. Ах, як тяжко! Як тяжко на серці! Як душить у грудях!..

Потім я довідався: дарма, що хлопці галасували, граючись у воді на протилежнім березі, все ж таки один почув мій тихий розпучливий покрик, а власне ті слова: — "Ради Бога". Бога ж ми "не призивали всує". То всі кинулись до нас. Нуркуючи, повитягали з корчів наші, посинілі вже трупи, і догадались за вказівками, що колись читали в календарі, робити нам штучне дихання. Що я був під водою короткий час, — та швидше й привернули мене до життя. З Льонею було мороки більше, а все ж таки, на наше щастя, ожив і наш гість...

Був це перший випадок зі мною, щоб я вмирав через утоплення. Перед самим фактом неминучої смерті не відчув я найменшого страху. Але на все життя лишилось враження, яке при кожній згадці про цю подію, бачу перед очима: тепле, жовте світло, спомин про неймовірну тягість у грудях та про могутні струї води, що виливались із мого шлунка нібито чисто так, як на малюнках викидає їх з себе велериба.

Швидко по цій події, наші дівчатка цілим "хором" поїхали в справі своєї "жіночої хімії" в Полтаву. Ми ж — хлопці чого б же самі товклися вдома?

— Гайда на рибу!

Враз накопали хробаків, наловили мух, забрали вудки та сачки, з певним запасом їжі, про що подбала люба тіточка (тоді — вже вдова), і майнули на Ворсклу. Між Багачкою і Чернечим Яром лагідна Ворскла дуже ласкава. Ми всім серцем любили цю нашу "річку-невеличку", ніжно оспівану ще Котляревським, не тільки "дуже славною війною", але ж і своєю напрочуд чистою, прозорою водою при винятково тихому її бігу.

Щойно встигли ми викупатись та закинути вудки, як зненацька з-за лісу насунула чорно-сива хмара з підпеченим черевом, вітер пригнув до землі верби й осоки, а з неба загучало грізне попередження:

— Ого-го-го... Вже йду!

— Іди!.. Під громовицю ж клює рибка!

За хвилину розгулялась, однак, просто тропічна хуртовина. Наші манатки мусіли ми прив'язати до дерева, бо вітер свистів, як бичі, грім глушив раз-за-разом, а дощ падав із неба, як із-під потоків. Кажуть: голому дощ не страшний. А все ж таки, хоч ми були й голісінькі, щільненько притулились, присівши під копичкою сіна, що була найближче до води. Сиділи на почіпках, дивлячись на фіалкові блискавки, що шаліли біля нас, аж ставало справді моторошно. І бачу я: одна з моїх вудок вирвалася з піску й упала на воду. Я метнувся до неї. Що ж була порожня та з цілим хробаком, — швидко закинув гака в воду, держално вткнув у пісок і зробив буквально один крок до копички, як саме на вудку впала величезна фіалкова вогняна куля. Біля ж мене вирвався вгору такий водяний обеліск, що аж річка безсоромно оголила своє дно. Мене хтось попхнув

у спину — мабуть — повітря, і я з усієї сили гуцнув головою в копицю, що саме в тій миті звелась угору та й перекинулась назад — від води на беріг. То ошарашені грізним ударом грому просто перед їхніми носами, три моїх товариші розпружились із почіпок на рівні ноги й спинами перекинули копицю, що й сіно в ній під фіалковим світлом побіліло з переляку.

Кілько разів потім був я у великій небезпеці впасти офірою блискавки, однак ніколи потім я ні так близько, ні такої страшної та феєрично-красної вогненної бомби, що впала мені під самі ноги, я не бачив.

У тім віці ми не потребували від життя багато, бо ж усе, що було довкола нас, могло бути причиною нашої радості. Але ж нічого не було нам радіснішого, як сам сміх. І він лунав від пробудження до сну в обійсті тіточки, чи мого тата, що також радо товаришили нам — молодим, і ніколи не марнували нагоди посміятись на повні легені вкупі з нами.

А все ж таки ніде не можна було так досхочу насміятись, як на пасіці в отця Гермогена. Той предобрий панотець-самотар ніколи не видав з уст звуку, без дотепу й жарту, хіба що за винятком хвилин, коли щиро молився. Поза тим не лише приказка, цитата, мотто, афоризм та інші "льоці коммунес"[15] гаптували його барvistу мову, але ж той веселий удовець, піп-запорожець, умів так майстерно перекирчувати слова, що вони в тім спотворенім вигляді кружляли по цілій єпархії, як і чимало всяких інших його дотепів, часом і подостатком намащених.

Отець Гермоген любив усе на світі. Але ж найдужче: "Божу муху" — бджолу медну, свого папугу "Какадура", студентську молодь та "домашнє мудрословіє". Тому на кожних феріях, бодай раз улітку цілий наш виводок — студенти, семініри, єпархіялки, курсистки — робив до нього "вилет". Там, у славнозвісній "поповій пасіці", під кріслатою грушкою споживали ми гори мосяжних барвних "щільників". А біля нас на "пеньку" — тобто на переверненім маленькім вуличку сидів цілком лисий господар і майстерно "грав" якийсь із своїх фарсів-імпровізацій, що часом не вступилось би й перед грою геніального коміка — Саксаганського.

Цього разу ми застали в отця Гермогена ще його небожа Гришу, студента духовної академії, великого аматора і меду, і мудрословія.

— Ой, лінива громадонько, — підбадьорював нас господар, — їли б ви медок "поскорєйча", бо ж самі бачите: мій Гришуня — "самоєд": ні братам, ні сестрам нічого не лишить, все з'їсть сам.

— Але, дядю! Хіба ж ви не знаєте, що я — вередливий халдей: на "підкладні" не охочий! — парував Гришуня жарт, бо не був "косоязичний".

— А в чім же ви вередливий? — не зрозуміла відразу жарту одна з дівчат.

— Найбільш у варениках, панночко, — з дуже серйозною міною відказав Гришуня, — бо одні мені подобаються, а других ненавиджу.

— Які ж ви любите? — спитала господарна панночка.

— Тільки самі великі, малі ж просто мене злостять! А тепер то я так у вуйка

запанів, що вже мені пизи стали смачніші за немащену бараболю.

— А не так пизи як курятина, — додав о. Гермоген.

— Дядю, це — вже перехід до зоології. А ви ж знаєте, що в зоології не в тім суть, що кури суть, що несуть, чи суть телята, що ссуть, а в тім суть, що всі парохіяни щось живе вуйкові в хату несуть.

— Ха-ха-ха! — заливались ми хоровим сміхом.

— Та-та-та! — махав рукою о. Гермоген. — Минулися, халдейчику, роки, що розпирало попові боки! Моя теперішня паравія — чистісінька "голотурія": найчастіше двоє кумів із бабою приносять лише десяток голодних бліх.

— Та ж у впорядкованому господарстві, — впадали й ми в тон, — і блоха придасться, коли її взяти на добрий випас. Буде не менша, як та блощиця.

— Особливо та — мійська, блощиця плюсква! — підхопив Гришуня.

— Е ні, тієї пені ще ніхто не наволік мені. Та *satis de hoc* (досить про це) несмачне звірство, ліпше *devertere via* (збочити з дороги) до чогось кращого. Он, бачу, суне вже моя гитриха-мниха Ганна-кухариха: наварила нам кацапської юшки. Хочете під каштанами, чи на веранді?

— Та ж ми — не голодні! — відмовлялись ми.

— Бо ж працювали тільки язиками.

— І то — праця, бодай для адвокатів! — відказав Гришуня.

— А "вся праця людини — для її рота" — сказав мудрий Еклезіяст, — підкинув отець Гермоген святого текста, беручи під руки двох дівчаток.

— Ой, отченьку! — озвався наш колега-вчитель, званий за свою боязливість застудитись "калошним": — "Сонце низенько" та й припікає дуженько. Нам — уже є *tempus navernendi* додому, бо ж як захопить у дорозі хуртовина та злива, то наші паняночки...

— Хуртовина? Дощ? — заспокоював Гришуня. — Та ж мусимо вірити старому Віргілієві, котрий сказав...

— А що тобі сказав Віргілій, Гришуню?

— Що "без попередження ніколи не приходить громовиця"...

І зненацька сливе в цей мент немов би піддашки парафіяльного дому, де ми саме розсідалися при столі, розломилися з неймовірним грюкотом. Я відкинувся на дерев'яні поручні, що тяглися над палісадничком між двома високими ґанками. Стілець піді мною тріснув, тріснули й поручні — і я, Гришуня та одна з дівчат полетіли сторчголов між троянди в квітник. За нами летіли склянки й тарілки, що їх потягла за собою на настільникові панночка. Та ж не встигли ми прийти до свідомості, що саме діється з нами, як новий білосяйний зигзаг-клес з оглушливим гомеричним грюкотом розсадив одного з дерев'яних ґанків, що саме біля нього я був скотився з веранди.

Кілька відірваних дощок навхрест накрили мені груди, але не зачепили обличчя. А що широкі очі має жах, то і я вибалушив свої на світлосяйного гада, що пробіг по стіні дому й, уломившись під простим кутом, шугнув біля моєї голови у м'яку полтавську чорноземлю. Ще якусь мить я лежав, мов спаралізований, сподіваючись, що ось-ось

побачу вогонь і дим з будови. Але нічого не загорілось.

Хлопці відкинули з мене "Андріївський хрест" із дощок, витягли панночку з куща троянди й допомогли Гришуневі. Всі ми вив'язли без погроми, та ж, під враженням несподіваної блискавки, що впала між нас, мовчки переводили очі з поруйнованого ґанку й покресленого гнідою рисою небесного "Пакелена"[16] дерев'яної стіни піддашок на блакитну, аж дзвінку чистою своєю синню небесну мису, по якій спішно пересувалась невеличка, одинока цинова хмаринка.

Отець Гермоген широко перехрестився. Почувши, що нам нічого не сталося, прибрав лукавого виразу і вступив погляд у Гришуню, на щоці якого від трояндової шпички зависла рубінова краплинка крові:

— Дорогий мій небоже! Чи ти й завжди мав довір'я до слів Віргілія?

— Завжди, вуйку! А тепер вже й поготів: бо ж попередженням громовиці була злива ваших дотепів на пасіці. Ще бо Сократ...

— Про Сократа промовч: всі бо ми знаємо його слова й віримо, що дійсно — "Після борщу буває грім". А все ж таки, паничику, здається смерть хотіла погладити вас? — звернувся отець Гермоген до мене. — Ніби ж і хреста вже над вами поставила...

— Ще й свічку в головах! — докинув Гришуня.

— Але, отче, не вірте їй, так само, як і Віргілієві. Вона часто жартує зі мною, — відбивався я.

— А все ж таки, це — трохи неприємна "хомилярність" з її боку! Щоправда, старі бабусі люблять чіплятись до молодих хлопців...

Ганна з панночками визбирали в садочку начиння, машталір Свирид постягав розкидані з ґанку дошки, а ми знову розсаджувались довкола стола, де при великому самоварі "суть кури, що несуть" вилискується улюблена в Полтавщині срібна чехоня та непорівняльний полтавський "спотикач" і Гришуніна декламація:

— "Уже і п'є, і їсть чабан,

чого не пив, не їв ізроду:

Сік з винограду мав за воду,

щербу, оладдя і махан"...

Від отця Гермогена повертали ми додому через невелику річку Говтву, що пробігає біля Диканьки кілометрів за три з половиною з боку, протилежного Ворсклі. Купатись у тій болотяній і повній "кінських" п'явок річці не можна, та ж зате в її заростях, густих очеретах та осоках, у широких плесах та драглистих берегових луках — бувало чимало перістих обивателів. Тож ми часто ходили сюди на полювання.

Моє стале товариство, що я його перелічував по найменнях у "Чмелику", було досвідчене в стрілянню, бо всі ми були учнями мого тата, що в добі свого вчителювання був стрільцем а-ля Вільгельм Тель. Та ж у нашій крає мисливців було багато, а річечка — маленька, тож хоч дичини й не було обмаль, була вона вся перелякана. І в цій ділянці належало мені бути на першому місці, бо ж який би я був Німрод[17], щоб повертати додому з порожніми тороками й соромитись перед своєю пасією, що — до річі — вельми любила диких качок?! Тому я напружував усю свою винахідливість,

пускався на всякі хитрі вигадки й, нарешті, догадався виорендувати за малий гріш у діда Дерев'янки його вербового човничка, званого один день — "каяком", другого дня — "пірогою", "кеню", "душогубкою" аж по "дуба" включно. На тім вербовім "дубі" запливав я глибоко в очерети до найширшого плеса, куди інакше не можна було дістатись, і там, нещадно обкусаний комарвою, цілими годинами терпеливо чекав, упиваючи в себе рідні барви й звуки, придивлявся й прислухався, відкіль, нарешті, впливуть чи надлетять на плесо качки.

Був тихий серпневий вечір. По світло-блакитному небу Великий Маляр протяг широким пензлем кілька золотих смуг, що з кожною хвилиною розпалювались на жар. Видко пензель був гойно намочений, бо ж чимало золотих краплин розбризкалися по обрію і тепер запалювались в червоні піони. Рум'яним орнаментом радості й миру сміялись до порожевілого сонця мітелки очеретів. Деся на березі, мабуть в дуже затінений ямці, затихав одинокий цвіркунчик, немов блимав догораючий малесенький вогник на тлі музичної пряжі комариних тонісіньких струн. Зненацька з луки, викликаючи своїх наречених, задрали два деркачі, загасили вогничок малого цвіркуна й подали сигнал жабству. Жаби враз почали епіталами, великим оркестром многострунних арф і цимбалів, немов розпочали концерт на цілу ніч. Однак несподівано змовкли, а натомість на Дерев'янчиній луці жалісно, як старенький дідусь, закашлявся куріпчин півничок. Той кашель роздратував кількох цвіркунів і вони спросонок кинули жменю шроту на срібну миску, неначе по кавалірському скинули пригорщу монет жебракові...

Гарно співає Говтва тихим вечером, та ж усе те не були ті звуки, що їх тужно ловило моє вухо...

Сьогодні заповідався знаменитий "перелет" — вечірня прогульна качок над річкою, власне, їхній поворот із піль до своїх вод. Я вже просидів чимало часу. Вже мені й очі почали запухати від комариних ін'єкцій, а все дарма: сьогодні щастя не маю. Щоправда, я бачив, як літали табунці качок, але ж високо й далеко. Перелітали, як шалені, навіть не кружили над плесом, а втікали подовж річки далі й далі. Це — провина моїх колег, що сиділи довкола плеса по берегах: вони всі були надмірні оптимісти й без витримки стріляли на кожного птаха, не брали на увагу його віддаленості й передчасно лякали дичину, що вже здалеку чула густу канонаду.

Починало поночіти. Згасли червоні стежки й піони хмар, бо ж сонце вже давно погасило свій ватран. Небо всмоктало зелень лук і, дрімаючи, спускало над землею свою сиваву голову. Гасли й мої надії на влов. Але ж і *sine nulla spe* (без жодної надії) я вперто годував собою комарів та запухлими очима пильно вдивлявся в сутінь, боючись тільки одного: почути заклики камратів[18] іти додому.

Але ж, видно, — хто жде — діждеться!

Зненацька чую над самою головою отой, хвилюючий кожного мисливця, звук: риплять немащені шарніри качахих крил. Таки просто на мене летить табунець запізнених крижняків! На обрію, який ще остаточно не стемнів, ясно вимальовуються близько мене кілька великих, чорних плям, що спускаються до поверхні плеса. Бах-

Бах!.. Згарячу підношу когутика й ще потрете клацаю на порожню гільзу. А тим часом чую, як два качури, близько мене гучно ляпають у воду. Ось вони — таки я їх бачу!.. Хоч би ж не втекли — підстрілені — в очерети!.. Кидаю в човник рушницю, хапаю весло й з такою силою б'ю ним по воді, що аж сталась незвичайна річ: я сам зірвався з містка, вилетів з човна, крутнувся довкола весла в повітрі, як на колоточі і, не досягши облавка, булькнув у воду, не согірше за вбитих мною качурів. Але ж, коли б то я "булькнув у воду!" Під моїм човником було теплої, як чай, води може всього з сорок сантиметрів, а під водою — м'яке багно, таке глибоке, що я враз пірнув у твань як у свіже тісто, аж попід руки й чув, що враз мене смокче далі вглиб. Довкола — сама вода, ні очеретини! Як на ровері, щосили мотав я ногами, намагаючись упіймати веслом човничок, що його водянні кола гнали на плесо. Одночасно гукав також щосили до колег:

— Хлопці! Біда... Рятуйте... Потопаю в болоті!

Не було сумніву, що колеги чують мої крики, але ж треба їм оббігти ціле плесо та ще десь знайти човна. А тим часом мені вже доходили сили. Вже кілька разів я пірнув у воду з головою. Ноги не хотіли слухатись. Наближався неупростний кінець, бо ж коли колеги не знайдуть враз човна, то дістануться до мене тоді, коли вже мене знайти не буде можна...

І здалось мені, ніби якесь світелко розсвітилось на воді, під очеретами... Оце ж мабуть таки бачу я свою смерть!..

І тоді я згадав про Бога та про свого Янгола-Охоронця. Тієї ж миті вчув я під одною ногою якусь перепону. Сперся — тримає! Сперся другою ногою — держить, аж я піднісся над водою по діафрагму. Певне під мною була деревина чи коріння старої верби, що де-не-де стирчали поміж очеретами.

Молодість швидко віддихує. За кілька хвилин був і я знову повний сил. Устроїв весло в свою опору, щоб не згубити місця порятунку, ще раз гукнув товаришам, голоси яких уже було чути, напруживсь, як кінь, і плигнув повним розгоном до човна. Але розгін був замалий: багно прецінь тримало пів мого тіла. Одчайдушно напружився ще раз і таки вхопив у воді ретязь, що на ньому Дерев'янка замикав при березі до пакола свого човника. Човен сильно гуцнув мене під груди, забив мені дух, аж зелені кола закрутились у мене в очах, і я впав грудьми в човен. Ані не знав, що той стусан "під ложечку" викликав шок нерва, званого френікус, і що в тій прекумедній поставі — тілом у човні, а ногами у воді, обняла мене млість.

Коли я прийшов до тями, мене вже витягували з води товариші, а дід Дерев'янка врочисто тримав у руці справді велетенських крижняків, і своїм тоненьким голосочком з невимовним захопленням виголошував:

— Заміча-а-тельні!.. Най скажу правду: це не вутки, а чистії підсвинки!

Але колеги не дивились на качок, вислухали моє оповідання й голосно раділи. Узнали, що сталось явне Боже чудо, наче ще й підкреслене тим, що мені "було показано" мою смерть. Не менш дивувала й друга деталь: моя рушниця зачепилась перев'яззю за лавочку й плила за човничком. Коли була б упала в воду, — знайти її в тій

твані могли б хіба що археологи через кілька тисяч літ.

Після візиту розбишак тато взяв собі служку. Перед тим довго міркував і радився з вуйком Юхимом: взяти молодицю, чи бабу? Вся рація була за молодицю, та ж не минеш поговору. Тому найняв стару просту бабусю — "тай не мав користі". Коли щось і було зроблено, то не вчас, а здебільша нічого не було зроблено, бо ж і при найліпшій волі, баба Оришка все забувала. А щоб зачути появу злодіїв уночі, коли й за дня її не можна було догукатись, бо ж наша Оришка, як і Гюїсманова *madame Bavoil*, — чула тільки "голоси Божі", — було безнадійно. Тато потримав її до весни, щоб бабуса перебула зиму в теплі, але жартував, що говорить з нею лише шість днів у тижні, а в день сьомий — суботу відпочиває, бо ж коли б говорив і в суботу, то вже в неділю не мав би голосу для Служби Божої.

Та ж, видать, злодіям не дуже сподобалось відвідувати церковний троїцький дімок: таки вони й — не листоноша, що приходив з газетами денно. То ж тато зрезигнував від думки тримати такого охоронця, додав до мого Париса (якого всі звали Борисом) ще одного пса, що тоді був названий — повірте мені, що говорю правду, — Чемберленом, із передполудня лишав їх господарити вдома, а сам ішов "на той двір". Там обідав і вечеряв. Тільки вночі та добу передобідню перебував дома, свої ж заробітки віддавав тіточці, бо їх якраз вистачало заплатити свою виживу та мою, коли я приїздив на канікули.

То ж моєю родиною стала фактично премила родина тіточчина. Там була незмінна "згода в сімействі, і мир, і тишина", а в тій душевній погоді інтерес до матерій, що не були приземними, все був нагорі. Особливо ж любили там книгу й мистецтва. Була добра книгозбірня. Майже кожний член родини діставав якийсь часопис, відповідно до свого віку та зацікавлення. Щоправда, влітку було мало часу на читання, бо ж, говорячи по-теперішньому, молодь, головне — хлоп'яча, жагуче віддавалася "спортові", хоч і не знала того слова. Та ж увечері чи в сльоту всі ми дуже любили послухати добру музику (дівчата — на роялі, тато — на скрипці), непогано щовечора співали хором, часами ж у нас співали й співаки-професіонали, наші колеги й земляки — члени Київської й Тифліської опер. А все ж таки найбільше любили ми книгу. Бо ж помимо іншого, між нами вже було троє, писання яких щораз більше з'являлись у друку. З любов'ю до літератури в'язалась і любов до театру, який ми провадили більш, ніж непогано, маючи до диспозиції першорядних своїх і випадкових акторів. Про мене йшла поголоска, що я — добрий декламатор. Рецитації я, дійсно, любив, учився "мистецтва читання" не тільки з підручника Леґуве, а й у живого ще тоді, славного декламатора Бефані.

Отож, коли я приїздив у Диканьку, вже з першого вечора всі сестри чіплялись:

— Прочитай нам щось, а ми тихесенько шитимем.

Часами на мої "літературні вечорі" приходили й сусіди, а найчастіше один млинар — Петя Гуденко, що також друкувався в кількох газетах. Жив він за широким майданом, майже серед поля на гарненькому хуторі з добрячим садом.

Саме в цій добі, що про неї мова, мав я нагоду придбати для своєї книгозбірні, що перебувала в Диканьці, повне видання творів Грицька Мачтета. Мачтет був спробував писати по-українському, та одна особиста справа відштовхнула його від української трибуни. Одначе, хоч писав він по-московському, найліпші його речі тематикою — українські. Деякі фрагменти його "Блудного сина" чи "Білої Панни", чи нордицька легенда "Бідна Едда" — були незвичайно гарні й вельми надавалися до читання вголос. Що ж я пообіцяв увечері познайомити нашу аудиторію з цими речами, то по обіді непомітно витратився з дому й опинився у Петі, де в його безлюднім садку міг спокійно приправити заповіджену лектуру. Та ж на досаду прийшов не вчас; у Петі були якісь невідомі мені його знайомі. Я не затримавсь, а пішов до млинів, що стояли в полі, за цариною села. Там сів у затінку під великим вітряком і заглибивсь у читання.

Та за якийсь час зірвався несподіваний вітер. Мабуть у вітряка був кепсько загальмований вал, або закрутка попустила, бо ж млин без мірошника ні з того, ні з цього махнув своїми велетенськими лапами та й пішов за вітром. Враз вилетіла мені з рук моя книжка, а я почав підноситись на крилі, як на ярмарковій каруселі. Тільки ж крило якимсь гаком вхопило мене ззаду за шкіряний пас, і було моїм щастям, що пряжка пасу не була розрахована на такі випадки. То ж я піднісся на якісь два метри — і на тім скінчилась моя авіація: пряжка не витримала і я потерпів щасливу аварію. При падінні, щоправда, друге крило таки мене нагнало й трохи погладило своїм ріжком по спині, але за те заплатили тільки моя блуза та сорочка, шкура ж на спині не потерпіла.

Пошматований упав я на всі чотири й здивовано дивився на край ворожого мені крила, що тепер із флегматичним рипом уже піднеслось до своєї кульмінації, найменш метрів 8-10 над землею. Якби був витримав мій пас, то я мав би бути офірою "нещасливого випадку", бо ж річ видима, впасти з височини бодай і восьми метрів — не обійшлося б без ґрунтового ефекту. Та ж так не сталось. Одначе мої авіаційні вправи на цім ще не скінчились, хоча лаври Ікара не спокутували мене ні тоді, ні потім.

Із приводу храмового свята, що збіглося з днем іменин мого тата, відбувся превеликий фестин. На нього прибули колеги мої та моїх кровних із кількох диканських околиць. Веселощам не було кінця. Грали в свинки, в клюка, в скраклі, робили перегони на велосипедах, пародували джигітовку на конях, танцювали, бігали "в горілого дуба", впорядили феєрверк. А по вечері гуртом проводили мого тата до його житла. На повороті зайшли на церковний цвинтар. На Полтавщині цвинтарем звуть не кладовище, а лише те подвір'я, звичайно обнесене огорожею, що на нім стоїть церква.

Старовинна, мурована в кучерявім бароко Троїцька церква була височенна. Свіжою, щойно покладеною біллю вона чітко вимальовувалась на темно-синім, зорянім небі. При ній — чимала заввишки дзвіниця. Хоч при дзвіниці стояли шапки з вапном, забруднені шеритвасами відра та валялось чимало риштування, ніхто не побоявся замазатись, і ми вибігли на дзвіницю. З верхнього вікна, де висіли дзвони, аж до землі звисав міцний мотуз.

— Панове! Хто спуститься додолу по мотузу? — запитався один із хлопців.

Ми всі подивились у чорну глибіню, спробували мотуз, але охочого не знайшлося: таки небезпека була надто очевидна.

— Дивно, що нема охотника до сильніших переживань. Невже ж ані ти, Василю, не спробуєш?

Це сказав Кость, що сьогодні аж надто виразно крутився біля "моєї" Лідочки.

— Якби "дехто" схотів, напевне він би спустився, — вщипнула мою амбіцію з другого боку Женя, Лідина конкурентка.

— Хіба що на вашу честь, дорога Женечко! — галантно відповів я й узявся за мотуз.

Але схвильована Ліда вхопила мене за руку:

— Не варто! — промовила з робленим спокоєм. — Ходімо вже, панове, додому: пізно, а тета на нас чекає.

— Ха-ха! Злякалась наша Лідочка, — сміялася Женя. — Та ж хіба ти не знаєш його м'язів?

— І щастя? — додав єхидно Кость, мовляв: — "Нате й мою мазничку на дьоготь!.."

— Колю, Володю, Якове, — просив я, — побіжіть додолу: на випадок, що зірвусь — підхопите мене. Але ж: дурниця — з маком паляниця!

І, хоч усі дівчата й частина хлопців мене відмовляли, я розкуражився, як правдивий "аркадіус ювентус"[19], вискочив на лутки люнети, вхопився за товстий канат і повис над темною безоднею. Побачив великі, як море, і зелені, як море глибокі очі моєї Цинтії і, повний радощами, що мій шлях у темряву освітлюють ті чарівні очі, почав швидко переміщувати руку за рукою. Та ж вага мого тіла аж надто тягла мене додолу, руки сковзались по гладкій линві, що не була долі ув'язана й гойдалась на всі боки, тим сильно обтяжуючи моє завдання. Нараз руки шморгнулись і враз запарились долоні. Неймовірно запекло, бо шкура з них враз посходила. А я ж був не більш, як на півдорозі. Тобто додолу лишалось найменше яких сім-вісім метрів. Та ж я чув, що вмліваю. Ще мить: я розгойдався на мотузі й розтулив руки...

Я гадав, що впав на корону дерева й свідомо вхопив ув обійми галузини. Прислухався: гострого болю не почувалось ніде, крім у долонях. Ноги, руки рухались, ані в крижах, ані в ребрах болісті не було. Та вже мене витягнули в світ мої товариші, бо впав я не на живе дерево, а на купу зрубаних дерев, що надто тісно стояли були під дзвіницею й були мулярами порубані. Дома ми побачили, що в кількох місцях я мав пошкрябане обличчя та трохи порвану одягу. Женя, побачивши мої закривавлені руки, розплакалась. Ліда сказала, що вона має завтра від'їхати додому, в Полтаву...

А я за свій кураж цього разу заплатив досить дорого. На лівій долоні утворилась флегмона. Перейшло в затруєння крові. Не то що на хотілося "з маком паляниця", але — "нема смаку й до часнику"! Тоді ще в Диканьці лікаря не було, але був досвідчений фельдчер. Без жодних наркозів звичайними ножицями він розпорів мені руку. Сказано бо: "Терпи, тіло: маєш, що хотіло". Перетерпів я тяжкі муки. Та ж мав і велику нагороду. Другого дня по тій події від'їхала Женя, а Ліда лишилась аж до кінця фєрій. Виявляла до мене велике співчуття й милосердя, а коли якось нам пощастило лишитись тільки вдвох і без свідків піти на прогулянку, — палко мене поцілувала.

Щоправда, на мою велику тугу, був то її перший і останній поцілунок.

Ліда й усі, хто мусів до школи, від'їхали наприкінці серпня, мені ж, з огляду на мою неміч, продовжено ферії на два тижні.

Вперше я побачив Диканську осінь.

За тих часів моє любе село, що його поважав я за рідне, було майже зі всіх боків оточене, щоправда невеликими, але ж гарними, кучерявими лісами. Все я їх бачив або вкритими темною зеленню влітку, чи з нависами снігу й іскристою намороззю на Різдвяних святах та чорні й досить непривітні на святах великодніх. Але тепер, коли Диканьку оточували широкі золоті, брунатні й срібні пояси лісів, коли повітря було напоєне медом, спокоєм-задоволенням, коли виснажена врожаєм благословенна земля відпочивала на повні свої чорні груди, а на стернях і межниках лежали ще товстіші, ліниві перепели, аж Самзнай міг їх брати зубами без мого вистрілу, коли ввечері — після цілоденного блукання полями — було так приємно сісти за книжку в тепло натоплений соломою хаті, — моє серце кричало дужче, як перед тим кричала моя порізана рука. Минав день за днем, денно я посилав Ліді на умовлену адресу палкого листа, як Сірано де Бержерак своїй Роксані, денно бігав за два кілометри на пошту, діставав газети й різну кореспонденцію, але того, чого так жагуче потребував — не було. Ліда не писала. Тільки в перші два дні по її від'їзді прийшли від неї листи, а далі — неначе вона від'їхала в Австралію.

Краса осені для мене померкла. Увечері я мало розумів з тих книг, що тримав їх перед своїми очима. Числив журбою дні й години. Ні в полях, ані в лісах не знаходив собі спокою, а — головне — відповіді на питання: що ж, власне, сталося? Може тяжко занедужала? Може необережно десь згубила мій лист і він потрапив на очі її тата? Може їй "підложила якусь свиню" Женья? І щодня народжувались у моїй голові сотки нових чорних питань, що кружили в мозку, як он кружить уже галич понад бронзовою щіткою пшеничної стерні. Але довідатись не було можна: нізащо не хотів я прозрадити не так свою, як у першу чергу, Лідоччину таємницю. Треба було ще терпеливо витримати яких п'ять днів, а там...

Але ж і протягом тих п'ятьох днів моя смерть ще раз нагадала про себе.

Рука вже майже цілком загоїлась. У всякім разі можна було зовсім певно тримати рушницю-туркиню. Я клав до ловецької торби їжу, оперезувався чересом із патронами, свистів на псів та зникав на цілі дні, щоб блукати в позолочених лісах, по стернях та поміж вируділими очеретами, що шелестіли мені сумної пісеньки про зраду коханої, повторюючи за Проперцієм:[20]

"...На всякі немочі людські є ліки,

На рани ж від кохання й досі не залишилось нічого!.."

Так, не було нічого, крім одного: терпіти! І кому яка користь із того терпіння, що так гойно культивується на нашій планеті? Що додасться до плюсів життя на ній хоча б із того, що от і я, щойно потерпівши дикі муки фізичні, тепер терплю ще гірші духові?..

А може вони на те, щоб людина мала хвилю подумати про мету свого життя, чого за перманентними радощами не помічає? Може через терпіння в цьому світі, що сам є самим контрастом, потім ще дужче опоюватимешся радістю...

Та ж і філософія була безсила допомогти, особливо в цій порі, коли до обіду — ще літо, а пополудні — вже осінь, і коли взагалі сумно на світі самотньому творіві. Тож із кожним новим днем моя розпука доростала, як говорив отець Гермоген, до "сапогея", [21] я вже не міг більше зносити самотності й запрошував на влови ближчих мені селянських хлопців.

У переддень мого від'їзду до Полтави, зайшли ми дуже далеко по течії Говтви. І дарма, що не взяли з собою собак, полювання було дуже щасливе. Саме тому ми довго затримались на перелеті. Коли ж, навантажені качками й маючи на плечах два тяжких зайці, вже затемна вирушили додому, враз огорнула нас сліпа осіння ніч. Осліпла ж вона, бо почало мрячити. Ще трохи — і дрібна мжичка потроху перетворилась на докучний осінній дощ. За півкроку поперед нас посувалась чорна, важка запона, що з кожним нашим спотиканням на розмоклих межниках ще більше чорніла від наших нарікань. За годину ходи навмання ми переконались, що не лише збилися з пильної доріжки, але ж і взагалі втратили орієнтацію. Я вже давніше знав, що, коли людина зблудить, то все завертає праворуч, бо майже в усіх людей права нога — трохи коротша за ліву. Тож на мою думку — ми сковзались по в'язких ріллях, ніби "ходили навприсядки" — праворуч. Але ж один із товаришів усе "був при своїй думці" — протилежній. Можливо, що була це рідкість з коротшою лівою ногою, мовляв — шульга на ногу. Він цілком збивав усі мої вирахування. Не лишалось нічого, як пустити наперед того кремезного, кованого парубійку.

Та ж сказано в святім Письмі: "Коли сліпий поведе сліпого, оба впадуть у яму". І не тривало довго, коли ми, задні, зненацька вчули близько спереду незрозумілий шум, потім за шустотом — віддалений уже гуп! І відкілясь здолу — голосний стогін. Наш провідник злетів із кручі в провалля й тяжко стогнав із чорної глибини.

Для сьогочасних читачів треба додати, що за тієї доби ще не існувала ні сама навіть ідея електричних кишенькових світилень чи запалювачів. І хоч я в своїй мисливській торбині мав пуделко сірничків, воно, витягнене мокрими руками під дощем, "не робило служби". Що ж я квапився, чуючи стогнання в проваллі, черкнув незручно — і сірнички полетіли тією ж дорогою, що й наш шульга. Не було вибору: ми полізли з кручі додолу напонамацки.

Глеєві стрімкі стіни прірви пливли з нами додолу, не раз доводилося покотитись кілька кроків у багні, раз я вгруз просто обличчям у несподіваний розмоклий виступ глею. Це замість Лідочки поцілувало мене мокре провалля! А в голові крутилася на всі боки цитата з "Енеїди":

"Дідона ж мала раз роботу, як з ним побігла на охоту".

Нарешті, ми знайшли свого камрата. Він вже отямився, сидів у болоті й стогнав, лише обмацував свої крицеві кінчини. Всі були цілі — такі ж бо витримують усе! Але нарікав, що дуже болять у ребрах, бо впав він грудьми на свою рушницю — важку

"пістонку".

— Та дяка Богові, — сказав я. — Все ж таки не так зле, як могло б бути, коли б ми тут заспівали: "Поломив, потрощив ребра й кості"!

Товариші хотіли йти далі. Та я запротестував: куди вже там іти? Щоб таки напевне зламати в'язи коли не в цім, то в другім проваллі? Знайдім навпомацки в стіні якийсь виступ, щоб не лило цівкою на голови, попритулюємось один до одного й пересидимо так до світанку.

На тому й стали. Знайшли кут і під ним, як зайці, просиділи ніч, що була досить тепла, але безконечна.

А світанок приніс нам чимале здивування: ми сиділи на виступі крутого берега. Він урвиськом навис над болотяною Говтвою, що срібним меандром обшивала наш гнідий глиняний вибіжок. Зробили б ми найбільше зо три кроки вперед (назад — не було й можна!), — злетіли б стрімголов у воду, що була тут, на закруті підмитого берега, досить глибока.

Та ж мана хоч і довго водила нас, таки до неминучого загину не довела. Заплатили ж ми за нашу нерозважність досить дешево: стратили качок і зайців, подрали одіж, понабивали собі садна на колінах і ліктях, промокли до кісток та вивалялись у глею так, що потім за ціле життя ще тільки раз довелось мені вмазатись не менше. Можливо, однак, що з того "щасливого випадку" було в моїх суглобах заложено перші підвалини артритів, які по кількох десятиліттях примусили мене дуже докладно згадувати про цю пригоду над Говтвою. Сказано ж: "Кожна пригода — до розуму нагода".

Справедливо, що життя є боротьба. Та ж не кожен собі усвідомлює що в першу чергу є це боротьба з небезпеками. Тільки ж тисяч небезпек ми й не помічаємо. В самому нашому організмі заложено безліч охоронних приладів — фізичних, хімічних і механічних. І студіюючи природничі науки, дивувався я сильно, коли довідувався про хімію ензимів, про механіку серця, про фізику ока. Не спинятимусь на цім дивовижнім для ляїка питанні, хоча й кортить у двох реченнях сказати для тих, що природознавства глибше не студіювали, бодай про так званий Майснерів спліт. Це — сіточка ніжних нервових волоконців, заложена під слизовою оболонкою наших кишок. Існує він на те, щоб упіймати, коли в наші кишки втрапить якийсь гостряк (а скільки ми їх ковтаємо, не помічаючи!), який може не в одному місці пошкодити кишкову слизівку, а те може причинитися до затяжної немочі або й викликати смерть. А механіка того уловлення така. Їжа пересувається в кишках від шлунка до виходу. Вона посуває з собою й гостряк, скажім шпичку (з троянди, чи кісточку з риби). І от, щойно гостряк легенько діткнеться слизниці, — вона враз стиснеться й захопить гостряк, притримає його, аж маса дальшої їжі, що просувається додолу, не поверне його тупим кінцем і тим тупим кінцем віднесе його далі. Та ж кишки хитаються сюди-туди, в них їжа обертається (щоб усі її частини прийшли в дотик із слизовою оболонкою, що висмоктує поживину) і той самий гостряк знову починає йти вперед шпичкою. І знову, щойно діткнеться слизниці, буде нею вхоплений, а нова їжа оберне його тупим кінцем наперед. Отже, поки така

шпичка перейде наш довгий кишковий шлях, вона одна могла б стократ ушкодити наші кишки, якби не той охоронний прилад. А ми, ївши дрібну рибу, могли за один раз проковтнути й сотку маленьких, прегострих кісточок. Тобто протягом якихсь шести годин, що ними з'їджена нами рибка та її кісточки пересунуться через наш кишковий шлях, ми десять тисяч разів підлягали небезпеці!

Мабуть цього прикладу вистачить, щоб усвідомити собі, "яко опасно ходите" по цій дивній планеті, де на кожному кроці "з журбою радість обнялась". І коли б кожний, найспокійніший старший чоловік, що тихо-мирно просидів своє життя на одному місці, в якомусь глухому селі, потім пригадав от так, як ось я намагаюсь тут пригадати небезпеки, що загрожували моєму життю чи бодай здоров'ю, — то був би аж здивований. Що ж я був дуже непосидючий та небезпеками нехтував, то їх дійсно було аж досить на моїй довгій життєвій дорозі. Поминаючи тут усякі, часами дуже драматичні пригоди, що однак просто не загрожували моєму життю, було дуже багато й тих випадків, коли смерть явно простягала по мене студену руку. Що ж обставини вільного руху влітку, на феріях давали мені багато нагод потрапити чи й навмисне ув'язнути в більші або менші пригоди, то переважно такі нагоди приходили саме в літі.

Закінчивши чотирьохрічну бурсу та шістьохлітню духовну семінарію, де я бачив стільки негативних виявів недовірства, блюзнірства й аморальності, я, як і звичайно те буває, відносив прикрі ті факти на рахунок не грішних людей, а на рахунок самої релігії. Отже, вийшов я з духовної школи, що приправляла хлопців до попівства, тобто на поширення у людей віри в Бога, — повним "атеєм" — безбожником. То ж саме через оте проживання канікул в освіченій етичній родині в товаристві побожного тата й не менш побожної тіточки, люблячи добру, чесну книгу та маючи достойних приятелів, я вважав за нечесне клякати й кадити перед образами Святих, чеснотам яких я не надавав ваги, а чудесам не вірив.

Тому ще в семінарії я остаточно вирішив, що не буду "живитись від шкіни", вийду з моєї родової стихії — з "коліна Левітова", а щоб бути корисним темному нашому селянству, — буду вчитись на ветеринара.

Та ж саме в тій добі, з огляду на масову втечу духовної молоді від парафії та церкви, на вимогу російського Синоду, влада заборонила юнакам з освітою духовних семінарій вступати до вищих світських шкіл. Що робити? Переді мною ніби намічалась дорога в літературу. Але ж — у чужу. Та й та стежечка була вузьенька. Йти служити в "акциз" (державний "фіск") чи пробувати пролізти в урядники й відмовитись і від волі і від якоїсь ідейності в праці? Про заложення того чи іншого власного підприємства за моїх часів у голові інтелігента не могло постати ні гадки. Була ще одна евентуальна дорога: вступити до академії мистецтв і затриматись на малярському шляху.

Але ж була й малісінька щілина до світської високої школи: я міг (говорючи теоретично), дістати персональний дозвіл міністра народної освіти, мовляв, "у ході винятку". Але: як? Писати прохання до Петербургу, а потім чекати на шиї в тата може й кілька літ, поки бюрократичний міністерський віз докотиться аж до прохань,

посланих якимсь жовтодзьобим "фруктом" із "Богоспасаємої" Гоголівської Диканьки? Хіба ж ми не знали, що то є "московський місяць"? І чого ради міністр заочно зробить мені виняток з розказу, коли ж я не маю в "Пітере" ані якогось Хлестакова! От, коли б поїхати самому й особисто попросити міністра, тоді буде змога обґрунтувати своє прохання. До того ж можна поінформуватись і в мистецькій академії. Одне слово: втік — не втік, а побігти можна!

На ці теми я й почав виводити всякі узори, прибувши до Диканьки.

Як? До самого мі-ні-стра?... До царського мі-ні-стра в Петербурзі?

На ті часи для глухої й приголомшеної української провінції це була аж надто сенсаційна авантюра. Однак мій тато пристав на неї досить легко.

Якому ж хлопцеві не пахнуть мандри? А подивитись на Петербург — кому ж це пошкодить?

Того ж дня полетів мій лист до колеги Сашка Чаковського, що також хотів просунутись у ветеринарний інститут. Взагалі Сашко був, як кажуть "з одного мішка зі мною". Вже на третій день він був у Диканьці, а ще через день ми й рушили до "Пітера" з побожним татовим благословінням.

Їхалось нам напрочуд щасливо. Доїхали без пригод, а в міністерстві перша людина, що ми до неї озвались, був наш земляк — воротар. З його поміччю без затримки ми достукались до самого міністра, дуже добре пописались, аж на здивування міністерських урядовців виграли враз свою справу без умовин, затримок і комплікацій. Та ж, коли верталися щасливі додів, бракувало рівно одного сантиметра, щоб я віддав був Богові свою душу.

На одній із великих станцій наш швидкий потяг затримався значно довше, як мав стояти за розкладом їзди. Виявилось, що чекаємо, поки проїде тут царський потяг: у ньому їде цар із родиною в Крим на свої літовиська в Лівадії. Кому ж не цікаво побачити коли не самого царя, то бодай його потяг?... Та ж він щось не їде й не їде, а тимчасом наш уже почав помалу сопти й розкочуватись. На станції між коліями — сила всяких залізних стовпів: ліхтарні, приймачі пошти, семафори. Кожному пасажирові відомо, що вихилатись із вікна вагону на станціях — небезпечно. Річ видима, і я те все знав. Та ж коли ми вже минали станційні забудування і я, розчарований, вступив у свій переділ, — саме хтось гукнув: — Царський потяг!

Я, стоявши на площині, не знав, що у вагонах звелено було позачиняти вікна. Отож, почувши вигук, всією силою мотнув головою до вікна. Встиг углядіти, як промигнув біля мене той зустрічний потяг, але роздивитись його не міг, — бо впав назад. Переділ був повен скалок віконного товстого скла, а мого студентського кашкета зірвало стовпом семафору. Коли б вікно не було зачинене, вкупі з кашкетом зірвало б мені й пів черепа. І довелося б стратити "Жизнь за царя"[22] ні за каналову душу. А тим часом тепер я вив'яз із тієї смертельної небезпеки навіть без поранення. Правду бо говорить наша приказка, що "Отцева молитва зо дна моря виносить".

Щасливі були ми з Сашком у подорожі, але ще мабуть щасливіші повернулись у

Диканьку повноправними студентами, бо в Харкові по дорозі ми вписались до інституту. Тепер же треба було поділитись силою вражень із ближчими околишніми товаришами й приятелями. Тож коли вже дома ми розповіли все, взяли ми рушнички, вивели зі стайні коней, що їх у нас двоє ходили під сідлом, щоб майнути до Опішні саме на сезон отих, оспіваних Котляревським, опішнянських слив.

А тато міркував: — Чи не було б вам ліпше піти пішки: таки ж саме тепер у полі повно дичини. Коні ж наші потомлені возовицею й ще мають багато спішної праці.

Та ж у нас уже був розроблений план: майнути на конях, перебути в Опішні тільки сьогодні — в суботу, а в неділю на обід вернутися додому.

Коней же там і нагодують, і доглянуть, як належиться.

Та ж вийшло трохи не так, як ми сподівались. Вже по дорозі в Опішню, хоч їхали ми й битим шляхом, сталась маленька прикрість, що про неї тут не було б варт і згадувати, коли б не довелось нам дуже докладно її згадувати на другий день. Посеред дороги між Диканькою й Опішнею є глибоченька балка з не зовсім слушним найменням — "С... Балка". Коли ми доїхали до її споду, з великим здивуванням побачили на високих осокомах силу, просто — отари вивірок. По наших сторонах взагалі вивірок мало-коли й углядиш, бо в тій частині Полтавщини борів чи взагалі шпилькових лісів нема. Що ж нам трапилось таке диво в С... Балці, то ми махом спішилися і кинулись до осокорів: та ж таки наловимо вивірок! Бігали, кидались на землю, дрались на вершки дерев, але звірята були спритніші за нас: літали мов руде клоччя з дерева на дерево й цілими табунами втікали вподовж тихого потічка, що сріблився в зеленій долині мокляка. Наш газард привів тільки до того, що ми потріпали на локшину свою легку літню одешинку, аж незручно було проїздити потім великими містечком, що за тих часів начислювало щось коло 23 000 мешканців та виглядало, як повітове місто.

Та ж наша мисливська жага страшенно розпалилась. В Опішні, дискутуючи з приводу тієї події в Балці, ми гуртом із приятелями прийшли на думку, що треба було бити вивірок прутами. Отож вертаючись у неділю додому, ми мали з собою довгі галузини, як козацькі списи, бо ж вирішили пошукати мандрівних вивірок. Подалися Балкою, понад потоком далеко вбік дороги. Проїхали може з десятків кілометрів, — ані слідочку вивірчиного не знайшли і, жаліючи коней, вирішили припинити шукання та вертатися додому, як обіцяли. Але ж вертатися знову до великого шляху — була далеч. Чи ж не простіше перебрести потік і тоді шкварити навпростець? Чом не думка! Цілком типова слов'янська імпровізація.

Гарнесенька долина в Балці вкрита соковитою, шовковою зеленою травою-осокою. Та й досить широченька. Де не ткнемось до потоку — коні з місця починають глибоко вгрузати у твань. А що, як розігнати коні й спробувати перескочити потік?

— Господи благослови! — гукнув я й хльоснув стеком свою, дуже нервову кобилу, що була незвичайно висока на зріст і мала незвичайне наймення, якого жоден земляк не міг висловити: "Люїза Пойнтдекстер" — на честь одної Майн-Рідової героїні. Кобила, не при звичаєна до такого єднання, дійсно рвонула, як дракон, зробила величезний скік і цілим тягарем важкого тіла вгрузла в мочарі. Задні ноги аж по хвіст — у болоті,

передніми шалено гребе по мілкому багні. Я миттю скочив у дряговину, заглибився по пас, але з найбільшим запалом та напруженням усіх сил підпомагав Люїзі. Перелякана кобила напнулась іще раз, ще раз і, нарешті, вирвалась на бережок.

Аж тоді я оглянувся позад себе. А там іще кроків на два далі від берега, вгрузши по шию та кульбаку, в повній резигнації лежав вороний кінь. Біля нього, — немов на столі зеленого сукна видко було — білу, як крейда, Сашкову голову, поляпану чорним болотом.

У мент розстібнув я свого ремінного пояса й кинув колезі, тягнучи його на берег до себе. За коротку хвилю Чаковський уже був у безпеці. Але ж четвертий наш товариш "Ворон"?! Кінь був у явній резигнації: ані не пробував вириватись з обіймів смерті. Потоне!.. Таки ж ми бачимо, що його зад уже зовсім пірнув у багно і, здається, менше й менше його спини видко над осокою. Тим часом Люїза вже обтрусилась і, тремтячи всім тілом, з виразним жахом дивилась на свого товариша.

— Сашку! Скидай швидше Люїзі сідло, витягай попругу, а мені давай свій пояс! — гукав я, мов у маточину, і швидко зв'язував ремені в довшу линву.

Тоді ми накинули одну петлю на шию Воронові, другу — Люїзі. Як не тріснуть ремені, — Люїза свого друга витягне. Хіба що задушимо коня.

Не своїми голосами кричав наш жах і, мабуть, це передавалось і нашим коням: обоє напружувались з останніх сил. Ремені були добрі, однаке Ворон усе був ніби в тім самім стані. Нарешті, на півкроку наблизивсь до нас. Тепер ми вже могли вхопити його за гриву, потім і за вуха. Були то неймовірні зусилля й певне за ті чверть години, що ми бабрались у тім багні, в наших чотирьох печінках згорів увесь запас глікогену[23]. Фу! Таки вже й чорний кінь — на бережку!

І, коли вже ми вивели коней на суходіл, зі мною сталось щось зовсім неймовірне: я — здоровий парубійка — зарідав уголос, так як дитина, і впав на землю. Колега з ляку кинувся до води, щоб бодай кашкетом її зачепити для мене, — та ж тільки знов зав'яз у багні. Добре, що ремінь ще мав у руці — і з його поміччю виліз на сухе. Але поки він вовтузився, я вже заспокоївся й несподівано для себе враз заснув, бо ж, здається, ніколи потім не почував я такої безмежної втоми. Тимчасом Сашко намагався привести до порядку свою одіж та бідних наших коней. Чистив чоботи та сідла віхтями мокрої осоки чи рогозу, але ж, коли я незабаром прокинувся, мене знову вхопив жах: таких марюк побачив я перед собою!

До смерку ще було досить часу, їхати ж у такому вигляді Диканькою та й такими чортяками об'явитись дома, — не було можливо. І ми повели коней пішки на поводах. Ішли помалу стернями та ріллями, змучені, млілі, аж кілометрів за три перед Диканькою вгляділи під вербами хуторок. Там стирчав біля колодязя журавель, а під ним сиділа нестара жінка з дітьми. Йти просто до неї було б гріхом: не то що дітей, а і її саму могли б ми злякати на смерть. То ж колега оддалік тримав коні, а я подався на переправи.

— Ой, леле! — вигукнула молодиця! — Та ж це ви вгрузли в С..... Балці! — і вона перехрестилась широким хрестом.

— Перескочили на конях, — пояснив я.— Ледь-ледь виборсались. Дозвольте, тітко, помитися біля криниці.

— Перескочили? З другого боку? — жінка плеснула в долоні й ураз почала нас оплакувати, як мерців.— Маєте ж ви милість Божу, — сказала, нарешті, заспокоївшись.— Та ж із цієї зрадливої дрогови без чуда Божого вилізти не можна!

Вимили ми коней і себе. Напились молока, коням дали трохи вівса. Аж затемна повернулись додому. Крадькома завели коней до стайні, самі непомітно перебрались і, не знаючи, що буде з кіньми завтра, — міцно прикусили собі язика. Аж на Різдвяних феріях розповів я домашнім, як

"Вилітало потя з лісу,
Та й сіло на млачку",
згадавши підкарпатську пісеньку.

— Оттак ми полювали за виверицею! — закінчив я своє оповідання.

А тато похитав головою:

— Дуже подібна історія сталась була й із нашим старим дяком. Був він під чаркою, мжа мжила, зблудив. Тай скінчилось йому гірше, як вам: так таки й задушилась його кобильчина в тім мокляку.

— Та ж якби й ми не були два...— почав я, а тато лиш усміхнувся:

— Як богослов, мусиш знати, що сказав Еклезіаст:

"Молодий дурень — ліпше за дурня старого"... То ж не хочу бути старим дурнем і дорікати молодому за те, що вже давно та й щасливо минулось.

У високій школі вакації довші, як у середній. Натурально: є й більше часу на всякі пригоди. А що я, враз як опинився в Харкові, почав слушно заробляти пером у місцевій і петербурзькій пресі, а почасти підробляв і пензлем, — був я заможний, як "кум короля". Були мені приступні й узимі, і тим більше влітку далекі мандрівки. Та ж саме в мандрах і живуть пригоди. І надібав я їх на силу. Та ж таких, що загрожували смертю, нині пригадую лише три.

Влітку пекло, як на Суматрі чи, як говорив Гришуня в о. Гермогена, "як на тропику козлорака". В таку спеку добре бути близько біля річки. Майну я на кілька день до Лубен, де при Сулі живе мій близький друзяка. Так: — Бувайте! Бувайте! — і вже я в Лубнах, найкращому місті на Полтавщині, повному історичних і географічних згадок.

Спіткав я там велике й за винятком славнозвісного потім Юди — Анатолія Савенка — премиле товариство. Колеги на честь мого приїзду впорядили "п'ікнік" чи "Венеціанську ніч" на Сулі. Ще й увечері було так парко, ніби в печі, з якої щойно вийняли хліб.

— Вертатися додому, коли вже ось-ось благословиться на новий день? Чого? Подрімаймо тут, а вернемось на обід!

Пропозиція всім сподобалась. Ще трохи поспівали, ще трохи посміялись, але ж в головах джмелі гудуть і очі самі собою злипаються. Поділились ми на два гурти: під одним стогом — "жіноче кодрло", під другим — козацтво. І певне тільки простяглись на

теплій, як живе тіло землі, вже янголи й накрили нас своїми крильми. Та ж незабаром я прокинувся: щось дуже неприємно мазало мене по обличчі. Я прудко тернув рукою, глянув — і підскочив: на руці був величезний роздушений тарантул. У тій хвилині я почув, що й поза коміром лізе по мені такий же павучище. Метко зірвав із себе сорочку — і знайшов брата задушеного. Поки я його посилав за попереднім, почув рухи на нозі. Затанцював я "тарантелу", не штучну й не навчену — і стягав штани. Мабуть кричав, бо ж дехто з колег прокинувся. Почали прокидатись і "на жіночій половині".

Я сховався за стіжком, оголився до Адамового стану, перетрусив одіж і білизну й підрахував свої влови: прийшло мене відвідати четверо чисторасових, випасених тарантуляк. Кажуть, що в теплій порі року, вистачає двох укусів нараз, щоб людина вже не очуняла. Якщо то правда, то оті чотири тарантульські розігріті багатирі, напевне, без намагання привели б мене простісінько до раю.

По огляді терену виявилось, що я ліг на кілька тарантулових норок, а це видимо тим милим тваринкам перешкоджало робити їхню вранішню прогульку. Зі всіх колег ще тільки один скинув із себе одного поганенького тарантула.

Та важливіші пригоди стались при зустрічі з собаками.

Одного дня, як ми, молодеча, гуртом ходили до близького лісу "Рогу" по квіти, ягоди, гриби, — побачив я там красну полянку, вщерть залиту соковитою червоною смолкою. Тоді не було при мені красок, то ж другого дня узяв я пуделко акварелей і альбомчик та пішов змалювати отой червоний килимок.

Кликав із собою братів, та ж кожен мав щось ліпше на програмі й ніхто мені не товаришив. За якусь годину-півтори я був готов і поспішав додому обідать.

Сонце смажило з ідеально блакитного неба, кидаючи на сріблясту дорогу темні глибоко-сині, аж чорні тіні від високих плотів тіточиноного саду, що охоплював один бік широкого майдану й царини. На майдані — ні духа, лише кілька курей блаженствували в пухкому поросі дороги. Я вже мав повертати в суточки, що вели до воріт нашої садиби й щойно вступив у затінок, аж із-за бурти, може всього кроків на тридцять переді мною, появився величезний пес, що гнав просто на мене. Пес на селі — звичайна річ і ми все посміхались над тими, хто лякався пса, співаючи:

— Запорозький козак,
А боїться собак!

Та ж пес, що летів на мене, міг би злякати й неозброєного запорожця. Велика голова з роззявленою пащею спущена низько додолу, з язика — волочиться нитками піна; зачучвірена, розкуйовджена шерсть, спущений додолу товстий хвіст. Не треба бути ветеринаром, щоб із першого погляду запідозрити скаженюку.

Тікати, чи дратись на пліт, що мав широкі острішки, — вже не було часу. Пішов по мені мороз. Серце вдарило на страшну тривогу. Так заклепало на гвалт, як стукає замкнена в хаті при пожежі дитина.

— Господи порятуй! — встигла блимнути сама собою в голові стрільчаста молитва, а я притулився до плоту. Нагодою був не в світлій, як звичайно буває влітку, одежі, але

в темно-синій.

Скажений пес пробіг біля мене у віддалі двох кроків. А, коли віддалився кроків на двадцять, почав крутитись на місці, а потім став розривати собі м'ясо на нозі, очевидно в місці вкосу тим псом, що передав йому заразу. Мені стало щіткою волосся на голові, немов би аж піднеслась легенька, літня шапочка. Я ще стояв, не рухаючись і не дихаючи, поки собака вирівняв своє велике тіло й подався далі, не повернувши до мене.

Чвалом я дременував додому: ані моя цибата Люїза тоді б мене не догнала! Всі хлопці враз ухопили за рушніці й майнули наздоганяти скаженюку. Але по потворі вже не було сліду. Та ж над вечір вже оповідали, що скажений пес "покачав" чимало собак, покусав поросят, качок та інших тварин, але — на щастя — не було жодної людської офіри.

Хоч і нема в мені заячої крові й хоч потім ще багато разів у житті довелося відчувати жах, однак ця зустріч з великанською скаженюкою, якої б я голіруч побороти не зміг, належить до згадок про найстрашніше, що я зажив до сьогодні. Дійсно, цілковиту правду сказав відомий шведський лікар Аксель Мунте: "Жах перед сказом є зовсім такий же страшний, як і сам сказ".

Одного вечора відвідав мого тата невеличкий дідич із Жуків, п. Данько. Цей чоловік придбав собі чималу популярність широко довкола й часто його звали турком. А це за те, що якийсь час мав він маєток у Туреччині, що було майже неймовірним, бо ж Туреччина була одною з двох країн, де чужинець не смів купувати землі на власність. Але ж наш беручий землячок таки умудрився, хоч "турок похитрей усіх", — обкрутити кругом пальця й турчина тай мав власну посілість в чудовім краю, біля Ризе. Не менш був знаменитий Данько й тим, що писав — листи й документи — виключно на жовтому папері й синім атраментом. А за тих часів було мало таких досвідчених, що розуміли б значення того, як говорили довкола, "дивацтва". Коли ж потім хтось написав був у старій Київській "Раді", за мого секретарювання, статтю про московську жандармерію, що мала синю уніформу з жовтими пружками (кантами) й дав тій статті іронічний наголовок "Жовто-сині", — Данько прислав до редакції грізного листа, лаяв усіх нас за зневаження наших святих барв і відмовився надалі отримувати таку ганебну газету. Але ж за часів моїх перших зустрічей із Даньком, був він знаменитий іще й тим, що мав славу самотнього на цілу Полтавщину великого виробця овочевих вин.

Почувши, що всі ми говоримо між собою по українському, а наші панночки, як побачив здивований гість, ще й в українській ноші, Данько не відступився, поки не отримав від нас обіцянки, що ми відвідаємо його в найближчій часі на його "хуторі-зимовику".

На ровері яких 20 кілометрів ще й тепер для мене — жодна віддаль. А за тих часів ми могли б туди й назад проїхати може й п'ять разів за добу.

Тож невдовзі чималим товариством — хлопці й дівчата — майнули ми з візитом до славного турецького винороба, співаючи по дорозі:

"Дай Боже, щоб козаки наші пили-гуляли,

Хороші мислі мали".

Зимовик та й сам запорожець вельми нас зацікавив. У хаті були цінні збірки старовини, а сама хата стояла у величезному, гектарів на 10-12 овочевому саду. Глибокі й довжелезні льохи з рядами бочок, наповнених усякими овочевими "мальвазіями" — "Мадейрою", "портвайном", "барзаком" і навіть "шампанями", що ми їх мусіли коштувати, зробили нашу ретурну подорож зовсім не такою виграшкою, як вона була з Диканьки в Жуки. В цій поворотній дорозі вперше я бачив, як велосипеди колег писали "мисліте", сталось кілька менших "аварій" і — чого у нас "не було й у заводі" — п'яна сварка. Досадно було й те, що одна з панночок забула на гостиннім хуторі свою туалетну торбиночку та інші речі. Вертатись було запізно, а їхати знову — ніби ще раз напрошуватись на вино. Та ж "для вас, красуні, моє серце б'ється стало, без змін"... і не було як відмовити й нашій гості, коли вона попрохала мене їй ті речі привезти.

Я та молодший син моєї тіточки другого дня сіли на коней і подалися знову до Данька. Виїжджаючи, я по звичці поклав у задню кишеню невеликий револьвер.

"Запорожець" зрадив нами ще дужче, як учора, бо ж ми були "без бабського насіння".

— "Молоді ліси ростуть для будуччини" — сказав один відомий чеський маляр, — розважав нас за чарками милий господар. — А я й собі також міркую, що і я живу тільки для будуччини, для будуччини нашої України. Отже ми — колеги, і можемо тут повторити сцену з "Вія": дуже мені хотілося б до школи, до високої школи. Та ж до якої, коли ж тут — усі "академії" — кацапські?! — відводив свою самотню душу "запорожець".

А на столі все виростали нові пляшки з слив'яними портвейнами, з ангрештовими малагами. І коли ми вилізли на коней, нам точилася голова дужче, як попереднього вечора на роверах.

— Та не їдьте по дорозі! — наочував нас Данько. — Чого ходити утертими шляхами, коли ж ось так манівцем ближче й ліпше. Всі козаки їздили просто. — На конях бо — сама радість їхати степом. А це ж — наш "малий степ".

Ми й поїхали тим степом, де були розлогі пасовиська Кочубеевих овечих отар. Їхали вируділими травами помалу, куняючи на сідлах. Побачили дуже здалека великі отари й помітили, як від них відділюється кілька сірих цапок, що прудко несуться до нас, прорізаючи, як сказав би наш поет, "бур'ян незайманих степів". Здалося нам, що до нас долітають і людські голоси. Вже потім ми довідались, що то були попереджаючи вигуки вівчарів, людей таких же примітивних, як і наші старовинні "овчухи". Зненацька з-під ніг наших коней пурхнув табун куріпок і своїм фурчанням злякав мою Люїзу. Вона хвицнула задом, а я з несподіванки сів їй на шию.

І добре, що так: цей рух зігнав з мене й мого брата дрімоту. Не впав же я додолу, бо ж таки був добре вправлений триматись у сідлі, хоч і сонний. Та ж і моя кобила, і "Ворон" під братом, раптом захропли й блискавкою зірвались до чвалу: близько за нами, мов кулі на кармелюкові, шалено котились з десятків величезних сірих вівчарок, ущерть зарослих довгими кудлами. Ми нахилились до грив і притисли коням боки

стременими. Я все намагався витягти з кишені револьвера, але мої спроби були безнадійні: коні несли з такою прудкістю, що нам забивало дух і треба було відвертати голову набік, щоб дихнути. Де вже там маніпуляції в задній кишені, коби втриматись у сідлі! А вівчарки все гнали в нас у п'ятах, на віддаль якихсь двадцятьох кроків.

Були ми свідомі того, що якби якийсь з наших коней спіткнувся й упав чи скинув когось із нас із сідла, по тому лишилось би тільки закривавлене місце. Навіть другий не міг би спробувати рятувати, бо ж не спинив би ошалілого коня. Тож, обнявши мовчки витягнені кінські шиї, ми злились із своїми кінсьми, давши їм волю робити, що самі знають.

Пробігши кілометрів зо три, собаки відстали. Коні зменшили біг, але їхня шкура під білою піною тремтіла, як при гарячці. Я глянув на брата й здивувався: його запалене сонцем та розігріте вином, завжди червоне обличчя, було неначе з сірого, зеленавого паперу, тільки іскрами горіли широкі зіниці.

— А... ти... зн-а-єш, — загикуючись спитав він, — що ти б-б-білий, як крейда?

— Певне, що знаю: бачу ж себе в тобі! Але ж ті цуцики без сумніву б нас почервонили...

Щоб уже не вертатися до коней, собак та вина, згадаю ще три дрібненькі, хронологічно непов'язані пригоди, що могли б бути матеріалом і для гумористичного фільму.

У жнива на селі дорога кожна, навіть ліва рука. Тому й ми всі, що провадили канікули в тіточчиному господарстві, щоліта бували в праці. Хлопці возили снопи, складали скирти, подавали й "настиляли" на молотарці й пописувались своєю силою. Дівчата помагали в'язати, гребти, а потім метушились біля кабиці, щоб нагодувати якихсь чотири десятки робітників та поверх двох десятків нас — господарів і гостей. Очевидно, що дівчата пописувались своєю зручністю, грацією та куховарським мистецтвом.

Після молочення, що тривало зо три дні, перша думка була — на річку! А виїзд на річку взагалі був одною з найулюбленіших наших розваг. У ній залюбки брали участь і наші старенькі. Звичайно з виїздом на купання була зв'язана й польова вечерея на березі річки, звана "п'кнічок". Неодмінними його інгредієнтами були: тараня, огірки, куліш із качками та чай із самовару. Тепер же один із наших кривняків, хімік із господарського інституту, схотів сконкурувати з виноробом Даньком і приправив овочеве вино з вишень. Було воно ще трохи молоде, але дуже добре на смак. То ж із великої скляної сулії, що була поємна літрів на 35, ми вже висмоктали зо дві третини. Тепер же, коли ми їхали на вимощених свіжою соломою гарбах раптом хтось згадав аж за селом:

— Панове! Та ж ми забули про *vin de cerises*. Вишневе вино!

Мені впало на думку: най усі їдуть помалу далі, я ж побіжу додому, поставлю сулію з вином поперед себе на ровер і швидко дожену товариство.

Я вистрибнув із довгої гарби й щосили махнув назад. При мені невідлучно був за

асистента розписаний мною в "Чмеликові" вельми товариський "Самзнай", який тим більше радів, що швидше я біг. Ось ми вже й дома; важелезна, пузата, оплетена лозою сулія — вже на колі. Летимо назад доганяти наш поїзд. Треба було триматись не за керму велосипеда, але за вуха кошика, що в нім була вплетена сулія. Коліна товкли об денце коша, попереду ближчої частини дороги не можна було бачити. Вже сама та їзда була матеріалом для гумористичного кіна. Але ж далі стало ще гумористичніше. Виїхавши за село, я аж здивувався, що підводи втекли від мене найменше кілометрів на два. Тоді, покинувши обачність, я погнав рівною дорогою повною парою. Вже — ось-ось гарби, та ж на закруті загавився розрадований Самзнай і підскачів мені під переднє колесо. Сталась катастрофа: ровер — в один бік, сулія з вином — у другий, а я по інерції продовжую рух вперед, себто забрав носом через колеса...

З возів повискакували хлопці, біжать рятувати мене й вино. Я побив собі лікті й коліна, а також і підбив синяка під самим оком об гак, що в ровері для ліхтарні. Око, однак, було ціле. Пом'ятого ровера з порядною "восьмачкою", трохи розхлюпану сулію, мене — "інваліда" і прим'ятого пса — винника аварії, що шкутильгав на ногу, "водворили" на менший візок. У нього була запряжена наша вельми примхлива "стара кобила". І через неї я втрапив, як той казав, "із болота в калюжу".

Коли ми доїхали до спуску з високої гори, що веде з Брусії до Ворскли, молодь повставала з гарб і побігла до води. На возах залишились тільки ті, хто "правив" кіньми: два наймити на гарбах та я, на своїй натачанці, при "старій кобилі". І чи то мою старушку вкусив овід за носа, чи їй щось приверзлось, тільки ж раптом шкапчина мотнула головою аж до землі, потім задрала хвоста й помчала по похилій площині, як навіжена. Я притяг щосили віжки, згарячу смикнув дужче, як було слід, і одна віжка урвалася. Моя справа стала кепською: "Туди ж мене мара несе, де грають музики!" З боку, де ціла віжка, — провалля; скакати з візка — найменше поламати собі ноги. Залишилось вірити, що може ще моя година не прийшла, бо ж таки в тім шаленім бігу, висока натачанка могла кожної хвилини перевернутись, сулія причавила б мене до землі, а коване колесо, проїхавши по голові, навряд чи не витягло б із мене духу. І так, безпомічний, летів я як вихор, з пів доброго кілометра, розгублюючи по дорозі віру в щасливий кінець забави, свої манатки й частини натачанки: "кізла", спинку, подушки. Та ж візок не перекинувся, ні чіп з осей не вирвався, ні вісь не вломила, та сама кобила не впала. Навіть сулія з тим, добре пробовтаним вишневым "винищем", яку й тут я знову обнімав не менш ніжно, як перед тим на велосипеді, — не вирвалася з моїх обіймів і не покотилась у провалля. Наприкінці гори зустрічні селяни спинили ошалілу кобилу, що при всій моїй до неї симпатії на цей раз дістала від мене кілька добрих шмагів батогом, — і я без додаткових саден доїхав до річки. Ляку не відчув жодного — занадто бо звичайна в селі річ — пригода на возі, хоча рік перед тим один із диканських учителів зажив подібну пригоду й ледве лишився живий: кінь, під якого він злетів, ударив його кованою ногою в обличчя й на ціле життя зробив потворним, сліпим калікою.

Приїхала в Диканьку одна співачка з київської опери. Добра була співачка, з лиця непогана, на язик гостра й весела, як молоде котенятко. Чисто, як у пісні співається:

"Прилетіла пташечка — мальоване пір'ячко!"

Дуже їй сподобалось у нашім товаристві, бо ж, як уже згадувано, — були між нами штукарі на всі руки. А одної ночі, коли вже їй був час іти додому, заспівала, аж луна пішла гаями:

— Ой, хто ж мене молодую тай додому проведе?

— Та ж усі, всі!

— Недотепно це, щоб одну дівчину та проводжало кілька хлопців. Вистачить мені й одного.

— Мене?

— Мене?

— Мене? — загукали ми всі.— Кого вибираєте?

— Рівним, прямим і тайним голосуванням вас! — повисла мені на руці "проворна моторуха", метнувши на мене вивченим поглядом, ніби кинула смолоскипа, й додала повним голосом:

— "...Но берегісь любові маєй!.."

Я гадав, що не дам собі наплювати в кашу, коли відповім "у тон", то й гаркнув, аж пси загавкали:

— "не боюся я ні турка, ані того ляшка!"

метнувся по револьвера, бо дорога була далека й треба було йти чимало таким густим парком, як ліс. А за тих часів по українських селах не була рідкістю немила зустріч із якимись "касапами-зарізяками".

Дорога була весела: смішки, співи, жарт і дотеп, та ж і дівча приємне, мов ягода. Туди дорога видавалась вельми короткою, але на ґанку чекала донечку стара її матуся, що зіпсувало й прискіпило прощання.

— Добра ніч!

— Добра ніч!

Я трохи роздосадуваний майнув назад. Ніч темна, йдеш у лісі, мов у тунелю. Вже пройшов я з третину паркової доріжки й раптом моє вухо неначе захопило якийсь тихий звук. Я спинився — абсолютна тиша. Зробив кілька дальших кроків, і знов уловив за собою неголосні, уривчасті звуки, що ніби самі озираються назад і гостро сіпають нерви. Не можу зрозуміти: що то є? Ще роблю кілька кроків — а ті торопкі звуки наслідують мене. Тепер уже мені ясно, що то також звуки кроків, але не моїх — чиїхось чужих, хто йде за мною й спиняється щораз, як спинюсь я. Дивно, як же воно мене бачить, а я його ні? Чи може орієнтується слухом? І при тій думці чогось поповз мені поза коміром морозець. Я витяг револьвера й потихеньку звів когутика. Йду далі дуже помалу, твердо ставлячи ногу на доріжку, напружую слух і увагу. А за мною — виразніше: чап-чап, чап-чап!, крок у крок.

Сніжок посипався по спині нижче. Щось притисло під щелепи й у роті стало більше слини, хоча язик ніби прилип до піднебіння: не знаю, чи й видобув би належного

голосу. Погано! Чи ж таки, дійсно, — "Не боюся я ні турка" ані глупого чортovinня в знайомому парку?...

Заціплюю зуби й кулаки, хочу опанувати собою — й не годен. Навпаки — починають ворухитись на голові окремі волоски, серце спиняється й уся шкура холодне. Та чого ж, власне, коли маєш в руці револьвер наготові, з якого шосту кулю садив у п'яту? Та ж логіка — одно, а паніка — щось інше!

Пристоюю довше: може трохи заспокоюсь. Скрізь повна тиша, як в австралійській пустині. Нарешті, роблю крок — і враз чую, що за мною хтось також зробить свій. Щось мене пориває чкурнути щосили вперед, та ж розум затримує: чого ж бігтимеш стрімголов у п'тьму? Це ж — жодний вихід: тепер ти йдеш, і "воно" йде, а ти побіжиш — і "воно" побіжить. І чогось уже від того слово "воно", що в нім не вчувається зневаги, але — таємниця-жах заходить аж у кістки, а ноги підгинаються в суглобах. Я раптом обертаюсь назад і посуваюсь далі вперед задом.

Іду крок за кроком, наставивши поперед себе револьвера. Шелестить? Ні-ні, та й знову ніби зашустить чужий крок. А час і просторінь тягнуться неймовірно. Болять щелепи, болять і пальці руки, що в них затискую держално револьвера.

Нарешті — щось незрозуміле: втрачаю рівновагу й лечу в якусь яму, на сухий хмиз, що тріщить піді мною, немов у печі. В той же час страшенно голосно бабавхає постріл, куля гарячою свічкою черкає мені скроню. Це — вистріл з мого револьвера, що його я натис, падаючи.

Ще хвилинку прислухаюсь і потроху виборсуюсь із купи суховію, вже забувши про жах. Виходжу з купи хмизу, що навалений збоку доріжки й нормальним швидким кроком наближаюсь до перелазу, — яким закінчується тут княжий (Кочубеїв) парк.

За парком, над шляхом небо вже не таке сліпе, навіть на сході вже виходять попелясті хмарки-овечки на зеленаві луки. Облапую скроню: трохи наче свербить, але рука — суха й можна догадуватись, що в кров не вмазана. Вдома ж бачу, що криси мого кашкета над правою скронею прострелено й присмалено: смерть протанцювала біля мене свій жартівливий танок на якихсь пів сантиметра.

Але — що куля! Потім я з нею здибувавсь частіше...

До "собачих пригод" варт іще додати таку глупу, що сталась зі мною в Харкові.

Одного вечора прибігла до мене чиясь дівчина-покоївка:

— У нас, нижче під вами, живе студент-технолог. Панич купили собаку, а він подавився кісткою. Панич просять: прийдіть подивіться; може ще щось порадите. Пожалуста!..

Я накинув на себе студентську "бонжурку", взяв у кишеню пляшечку з десинфектором і гордо подався за дівчиною "на практику".

Дійсно — "піді мною", але в більшій кімнаті, ніж була моя, біля канапи, на якій лежав добрий сетер, сидів чорний, бородатий студент дуже похмурого вигляду.

— Я — Королів. Чим послужу вам, колего? — спитав я.

— Я — Блоха, — відповів технолог і хотів устати з стільця, та й поточився, ледве я

його підтримав за лікоть. Був п'яний, "як зюзя".

Мене враз розібрав сміх: сидить собі п'яний самарянин біля хворого пса. Та ж я не чмихнув, хоч може м'язи й заграли в обличчі.

— Так, в чім річ, колего?

— Да... чорт його знає — гикнув технолог.— купів я ету сучонку, а вона — хвора: ніби має щось у роті.

— Відчиніть їй рота: я погляну.

— От тобі й на: "відчиніть рота"! Та ж не я — ветеринар, а ви, то й відчиняйте що хочете! — роздразнено відмовив мені господар.

— Своєму псові я відчиню, але ж чужому — не обов'язаний.

— Ну, то й чорт вас бери! — гукнув на мене п'яний і підвівся на ноги.

— Тю, на тебе, хаме! — гукнув і я.— Такий дурацький випадок, щоб не блоха завелась у собаки, а собака — у блохи!

Та ж мабуть мій дотеп був дотепніший, як було треба, бо в тій хвили біля моєї голови пролетіла тяжка пляшка з шампана й розлетілась на скалки об стіну.

Я плюнув і хряпнув дверима.

Збіглись день при дні три свята. Нудитись у Харкові? Майну в Київ, щоб побачитись... але не з тією оперною співачкою, що зайво загрожувала мені коханням Кармен. Була в мене там інша принада — моя наречена.

Було над вечір, коли я виступив із трамваю. По вулиці, клесами, як бекас, літав розсвічувач ліхтарень із вогненным язичком на довгій палиці. Біля Покровського монастиря я мав іще пройти трохи вулицею, поцукрованою легенькою порошею. Зненацька повз мене метнулась якась постать, відштовхнула мене набік і побігла поперед мене в долину, трохи підсковзуючись. Мені встигла мигнути в голові думка, що то так поспішає отой "світломет", аж ураз за моєю спиною чхнув браунінг. Одночасно праворуч біля мого вуха дзвизнула куля. Я сахнувся вліво, аж і біля лівого вуха дзизнула друга. Бранунінг чхав далі, випускаючи з-за моєї спини металевих чмелів.

Аж бачу, той чоловік, що випередив мене кроків на двадцять, посковзнувся, вимахав обома руками і впав лицем на хідник, ніби влип у камінну доріжку, стаючи разом широким і плескуватим.

— Ізвініте, господін студент, ви не поранені? — запитав мене молодик із револьвером у руці.

— Здається, ні.

— Вот і прекрасно! Це ми вбили небезпечного злодія. Вибачте, будь ласка, за безпокойство. Ізво-о-щік! — загукав він на візника і на його візок потім детектив із полісменом навалили мертве тіло...

За тих часів дуже дотепними вважалися листівки з київськими образками між якими була намальована чимала дуля й під нею був підпис: "Прівет із Києва"... Тож і я, щойно встиг приїхати, мало-мало не дістав "привіту з Києва" від смерті, що знов протанцювала біля мене з обох боків.

Не з Києва, але з Полтави вертався я одного осіннього свята до Харкова. Блукав біля Полтави за слуквами в товаристві моїх полтавських приятелів. Потяг відходив по полуночі, мав над ранком прийти до Харкова, де я конче мусів бути з ранніх годин в інститутській лабораторії. Докінчувалися хімічні справи, щось фільтрувалось уже з суботи, тож не вільно було перепустити терміну. Були й інші пильні справи, тож мав я цілий понеділок до пізнього вечора перебути в стінах інституту без відпочинку.

Але вже в Полтаві я почував на двірці важку втому, бо попередню ніч взагалі не спав, а цілісіньку неділю вибігав по лісах. Тільки у вагон — зразу буду спати! Дутиму, як ховрах!

Але ж, добре дуть, як дадуть! Потяг — переповнений, як маківка. Не те щоб десь умоститись спати, але й присісти нема де. Ну, доплачу до другого класу! Та ж кондуктор тільки замотав головою, як кінь у Спасівку: — Там і в проходах нема де повернутись.

Я почав продиратись до заднього возу: вантажу не маю, тільки трохи перешкоджає рушниця. На тих наших залізницях всі пасажири стреміли вскочити в ближчі до локомотиви вагони. Бо ж існувало пересвідчення, ніби при катастрофі, що їх не бракувало на російських залізницях, — то найчастіше відриваються задні вагони, вилітають з рейок і перевертаються, а тому — в них небезпечніша їзда. З погляду логіки виглядало це нерозумом, бо ж, коли б потяг мав на щось наскочити, так то — всамперед локомотивою, тобто найдужчий стусан мав би прийти саме в передні вози. Прецінь не раз я бачив образки катастроф в ілюстрованих часописах: усе там було найгірше спереду потягу. І пішов я в задні вагони, сподіваючись, що там не буде так завізно.

Та ж і там було, як у бочці з оселедцями. Лежали не тільки на всіх полицях, а навіть і на вузеньких — третіх полечках, під самою стелею, куди звичайно складали речі, побачив я ноги й голови. Я спинивсь під лампою й міркував: як собі допомогти? Аж помітив, що з третьої полечки дивиться на мою рушницю нестарий ще "дядько". Обличчя гарне, "полтавське" з карим оком і чорним вусом, аж я з приємністю до нього всміхнувся.

— А де ж дичина, господин студент? — спитався полтавець.

— Лишив у Полтаві, бо ж, бачите, хрещеним нема місця у вагоні, куди вже тут пхати зайців.

— Ха-ха-ха! — показав рядок перлових зубів землячок. — Та ж саме в цій тісноті залізничним "зайцям" — лафа!

Зав'язалась розмова, що не часто бувало в потягах російської імперії, де кожний пасажир, намучений незручностями й томливою їздою, був здебільше розлючений, непривітний і грубий. І впала мені думка-винахід, з якого я потім користав досить часто.

— Ой, бачу, що ви, чоловіче, спати не хочете, — сказав я.

— Хоч би й хотів, — нема вже коли: вилізу на третій станції.

— А що ви б сказали, коли б я вам дав семигривенника, щоб ви вилізли з полички вже тепер? Буде щось з того?

— А чом би й ні? Пожалуйте, господин студент! Дай, Боже, доброї ночі.

— Дай Боже і вам щасливо доїхати: ви зробили добре діло, бо я падаю від втоми.

— Та й ви зробили незле, бо двадцять копійок мені придадуться.

Рушничку — під стінку, шинелю — під голову. Ах, яка радість простягти перемучені ноги! Та ж поличка така вузенька, що аж небезпечно повертатись. А коли десь машиніст смикне потяг на станції, то я можу й злетіти на голови отим жидам, що, мов ластівки на дроті, тісно сидять один біля одного, підпираючи голови руками, спертими на коліна. То я зняв з рушнички перев'язь, а з себе міцний шкіряний пояс і затяг їх на залізні гаки так, що випасти б не міг, як той дядько, що випавши з такої полиці на раптовій припинці потягу, аж сам собі здивувався: — Невже ж це я так гепнув, що аж поїзд став?

Це була моя остання, розвеселена вдачею, думка. Одначе серед ночі я зненацька прокинувся й інстинктивно вхопився за міцну залізну тичку, що на ній трималась моя поличка. Почув, що мене трохи болить у стегні, де приходився ремінь перев'язі. Дійсно, міг я добре гепнути, бо ж машиніст так смикнув потяг, що аж моя міцна перев'язнь перервалась. Чув я ще, що у вагоні — гармидер і крики, як у корчмі над ранок, та ж це мене не торкалось: перевернувся я на другий бік, навіть не прив'язував перев'язі. Коли прокинувся — враз прийшов до тями з ляку: був ясний день, а я ж мав приїхати в Харків на світанку!

— Де ми є, прошу я вас? — спитав я пасажирів удолині.

Хтось назвав станцію на середині дороги між Полтавою й Харковом.

— Та що ви жартуєте? Ми там були в три години, вночі.

— Та ж були, а тепер — знову.

— Що ж таке?

— А те, що ви, студенте, маєте добрий сон! — відповіло мені кілька голосів разом.— Виходить, що ви ані не чули, що з нами було?

— А що?

— Добре казати — "що"! Та ж — катастрофа! Половина вагонів відірвалась, коли ми були на самому вододілі. Потім, річ видима, "заднім ходом" подалися назад до Полтави. Ледве нас спинили аж там-то...

— От, так штука! — здивувався я.— Дійсно не чув, хоч і прокинувся, як цей ремінь різонував мене по нозі. Бачите: порвався.

— Як маєте тим журитись, лишіть на Петрівку: що там — ремінь. Кількох людей тяжко потовкло. А одній дитині хтось пальцями в'їхав у очі, так і повиколупував очі! Та ж у цім вагоні мабуть тільки ви самі лишилися, бо ж усі, чекаючи, що вагони десь налетять на зустрічний потяг, повтікали до заду. Ну, та попередили станції, там затримали потяги й ми собі вільною путтю долетіли аж сюди, де вже пощастило загальмувати звичайними гальмами. Тепер уже їдемо знову до Харкова.

— От, так штука! — не міг я сказати нічого мудрішого з великого дива.

— Та не штука, студенте, а щасливий випадок!

— Або: чудо Боже! — озвався голос із кута.

Незабаром залізниця пожартувала зі мною ще раз, і знов таки — в Харкові.

Вже будши на передостаннім курсі інституту, несподівано дістав я телеграму, приблизно такого змісту, від своєї нареченої з Києва:

"Важливі справи. Мусимо побачитись. Сьогодні виїду. Зустріч у Харкові в такій годині".

Я розхвилювався без міри. З Києва до Харкова — не блигомий світ. Наречена[24] щойно перед місяцем із великими труднощами дістала вельми добру службу, то ж відлучитись було для неї не жарт. Чом же вона не викликала мене? І які ж це таємні й такі нагальні "важні справи"?

Ту добу я ходив, як очаділий. Я вже добре знав, що фізичний біль гіркий, але, як кокаїн: проковтнеш — і нема про нього й пам'яті. Але біль душевний — гіркіший за хініну: скільки не положи рота, а він усе триває й триває. Ця ж телеграма, видима річ, анонсує мені тяжкі душеві страждання. Але ж — у чім вони?...

Щохвилини я поглядав на годинник і дивувався, як цей дурний апарат розтягує час. Робити, читати, слухати лекції, навіть спати — не дає той страх перед життям. Та ж, нарешті, — вечір. Та ж, нарешті, — і та очікувана година радості й смутку. Мале запізнення потягу — і я чую на щоці теплу сльозу радості й горя.

— Мама категорично велить мені негайно виходити заміж за... Що робити?

Довга й докладна нарада. Фінал такий: має витримати атаку, протриматись до весни на своїй посаді, при потребі — покинути рідну хату. На весні я поскладаю якнайшвидше іспити, знайду претекст здобути дозвіл інститутської адміністрації на шлюб, і ми поберемось. Одно слово, нічого оригінального, бо ж і в старовинній пісні співалося то саме:

— "Подай, мила, білу ручку

Щоб бачили люди,

Що малася чужа бути, —

Тепер моя будеш..."

Останній рік мого студентства проживемо вкупі в Харкові. Отже — розв'язка — чудова. Не маємо чого лютитись на маму: дякувати їй треба, що на цілий рік приспішує наш шлюб. Виходить, як той московський історик сказав: "Пожар Москви служил к ея украшенію!"

Таким чином, візит, що почався Шиллерівською драмою, перетворилась на радісну зустріч, що зробила нам світ самою ясою, а Харків — раєм. Тож тим тяжчою була розлука.

Другого дня, коли наречена від'їздила, я також узяв собі квитка й поїхав до Полтави, щоб скоротити моїй любій час її самотності в потягу. Коли ж ми розлучились у Полтаві, — моя гостя знову гірко плакала. Знову в нашій уяві виросла перспектива тяжкої драми, розросталась аж до трагедії, яку особливо тяжко буде переживати їй.

Але все ж таки ми остались при попередньому вирішенні, корегувавши його тільки тим, що коли буде нестерпно, наречена кине все й приїде в Харків. Моїх заробітків і так вистачить на скромний прожиток двох, та ж і вона щось підробить. А влітку, як і більшість наших колег, поїдемо "на отхожіє промисли", тобто на працю боротьби з епізоотіями[25], ще й світа побачимо. Знов, як у пісні:

"Як не віддасть мати,

Буду мандрувати!"

Для успіху маємо все: молодість, спритність і завзяття. Коли б і нічого не можна було знайти за моєю спеціальністю, то вступимо до якоїсь театральної трупи.

А все ж таки неможлива жура тисла мене, коли я під'їздив до Харкова. Дійсно, цей світ повен самої хініни, бо солодке враз минає, а гіркості ніяк не можна збавитись. І так мені та гіркість заливала серце, що на передостанній станції я виліз із вагону й пішов пішки.

У сивавому тумані, світлішому над містом, на самотньому пагоркові бовваніла одинока обскубана вітрами берізка, — як символ безнадійности. Десь на другій колії довжелезний потяг, клацаючи залізними зубами, волік за собою сиву куделю. Яка нудьга!.. Нічого б не чути, нічого б не бачити!..

Овинутий холодом і вогкістю, я пірнув у темну ніч. Ішов попри рейки по залізничній висипі, такий занурений у свій чорний сум, що таки й справді не бачив, і не чув довкола себе нічого.

Зненацька щось з великою силою торохнуло мене по руці. Перед очима блимнуло на мить світло, у вухо вдарило тяжке сопіння. Та ж тільки в глибокім рові, куди я злетів, як м'яч, зрозумів я, що мене скинув із виспи паротяг потягу.

Добре, що жодний гак мене не вловив за рукав, добре й те, що удар припав на ліву руку. Поносив я її тижнів зо два на перев'язці, але правою міг щоденно кореспондувати своїй коханій.

Ця пригода, вельми незначна й не драматична. Може б я навіть і не згадав про неї, коли б не була вона саме тією, що привела мене до певних думок, які виразно позначили духовий шлях мого дальшого життя.

Ще з юнацьких літ, почасти під впливом свого тата, що мав власні тверді морально-релігійні засади, почасти з дальшого життєвого досвіду, що в мене зачався вельми рано, бо тато ані в моїх дитячих роках не в'язав моєї ініціативи і я рідко чував від нього "не", — я з юних літ намагався думати.

Досить зарання я довідався, що думання, як і фізична праця, в естві своєму є річ болісна й тяжка. Але тільки до менту, поки в ній не вправишся й не знайдеш власної системи. Коли ж при таких підході навіть ручна праця може бути джерелом радості й для інтелігента, що ж тоді вже говорити про навичку систематично думати?! Коли ж і не розпружити думки, як у добі важливих, фактично-фатальних обставин, що можуть перекреслити найсвітліші планування?

Дійсно, я був дуже задуманий, коли мене штовхнув паротяг із виспи.

Але ж, коли виліз нагору з рівчака, то вже замисливсь над іншими питаннями, йдучи іще коло двох годин додому. Тепер ті думки, не раз кореговані дальшим життєвим досвідом, міг би я накреслити приблизно так.

Відколи людську ментальність опанував іще раз дух раціоналізму, — дуже ствердло розуміння терміну "природній". Дарвінова теорія, а далі її похідні упростили до дна розуміння світа й життя. Всякому грамотному особнякові, що читає вечірню газетку або ще й тижневик, стало все "ясним" у всьому світі. Ні макрокосм, ні мікрокосм вже ні для кого не має таємниць. Тим-то впала безліч "середньовічних забобонів" й померкла загадка життя. Релігія стала "легендою", містика — "глупотою", а чудеса — "вигадкою хитрих пройдох та спекулянтів на вічній людській наївності". Від співробітника гімназійного часопису й до найбільшого "філософа" сучасності, кожен знає, що в нашій добі "не буває чуда". Коли ж там а там, із цим і з тим трапились якісь події, що не погоджуються з відомими кожному законами природи, тоді кладеться штамп "казкового збігу обставин" та "дивовижного випадку".

Тим-то сьогоднішній інтелігент про Боже чудо не може чути без усмішки. Про всі ж, занотовані лікарськими комісіями uzдоровлення незлічимих немічних, наприклад у Люрді, ляїкові й говорити — конфузно. І не тільки ляїкові. В російській імперії глузували з цих справ учні духовних семінарій, студенти теологічних академій, духовенство біле й чорне.

Як же це могло статися між людьми, що узнають себе християнами, Євангелію звуть канонічною книгою й навіть без присилування виконують усі обрядові практики? Таки ж основа всієї нашої віри базується на чуді! Отже, або я — християнин, і тоді я мушу вірити в чудо, або ж я в чудо не вірю, і тоді мушу відмовитись від християнства, — стати поганином. Тоді я буду вірити, що від немочі може мене врятувати не Господь Бог, але якийсь жидок-лікар із глухого села. Бо ж так чи інакше комусь вірити я мушу. Бо людська душа є посудина на віру й потребує бути заповнена своїм питомим змістом — вірою. Що ж: я маю порожню, пусту душу? Невже ж здібна її заповнити віра в науку, яка кожного дня може говорити щось інше? Та ж Колумб вірив, що на світі існує ще якийсь континент. Але ж усі науковці говорили йому, що він — йолоп. Чи ж авторитети науки не вважали Галілея за нотарійного дурня? А хто ж у світі крім одного божевільного шлюсаря Зороastro да Перітоля вірив Леонардові да Вінчі, що й предмети, тяжчі за повітря, можуть легко літати в повітрі? Та навіщо я — ветеринар — буду думати про фізику, географію чи археологію, коли ж особисто знаю премудрих і перевчених людей, що ще й сьогодні вірять, нібито собачий сказ виникає, коли пес у спеку має велику спрагу? Ось я ніби вірю, що я — українець з діда-прадіда. А тимчасом великі науковці польські, а ще більші науковці московські запевняють, що українців "нет, не было і не будет". Та ж, зрештою, всі ті великі авторитети не варті лушпини з торішньої цибулі. А я буду вірити Дарвінові у його прабабуню малпу, а не євангелії Ісуса Христа...

З того часу я став "льоальним" до християнської віри, що було дуже смішно моїм колегам. Хоч... *in rebus angustis*[26] — на власні очі я бачив їх, як шепотіли молитви й

хрестячись входили в кабінет професора на тяжчий іспит. Е, ні! Коли я свідомо вірю в Господа, — я мушу прохати в Нього помочі, дякувати Йому за радість, особливо ж за кожен "щасливий випадок", що стався для мене з Його милості і ласки. Бо ж відтоді я збагнув, що всякий "щасливий випадок" є майже "чудом Божим".

Моя наречена мужньо провадила "битву русскіх з кабардинцями", тим часом, як я, поклавшись на імпровізацію, програв: дозволу на шлюб мені не дали. Та ж того літа я zorganizував у Диканьці чималу й поважну театральну трупу. І хоч було в ній багато акторів і акторок, прецінь бракувала нам видатніша *ingenue dramatique*[27]. Моя наречена розповідала, що якимось була змушена виступити на сцені в дуже драматичній ролі, і вив'язалась зі свого завдання дуже добре. І по способі її розповідань я також припускав у ній чималий драматичний талант. Отже: було б найліпше, коли б ми її інкорпоровали в нашу трупу. Та не було це так легко: проти мого наміру поставився тато. По довгій боротьбі, переміг таки я й зараз телеграфував до Києва:

"Приїзди негайно: ти конче потрібна тут".

Другого дня прийшла відповідь:

"Завтра виїду. Буду в Полтаві тоді".

А коли я привіз із Полтави свою наречену в Диканьку, за кілька днів вона всіх так очарувала, в першу ж чергу — мого тата, що в тому ж таки тижні відбувся й мій шлюб.

Я нітрохи не помилився: моя молода дружина показалаься непересічною артисткою на найсильніші драматичні ролі. В інших спогадах[28] я згадую, як після першої ж вистави в Диканьці, на якій випадково був приявним директор царських театрів, — їй запропонували вступити на імператорську сцену.

Одначе по щасливім і тріумфальнім театральнім диканським сезоні, ми таки поїхали в Харків.

Чомусь були тоді великі "строгості" щодо студентських шлюбів. Треба було нам вельми стерегтись і тісно тримати язик за зубами. Та ж сталась цілком кінематографічна пригода. Вуйко моєї дружини, приятель мого інститутського інспектора, не вигадав нічого ліпшого, як саме через інспектора переслати шлюбний подарунок своїй небіжчиці. Тим відкрилось наше таємство, але ж одночасно й було прикрите інспектором, що дало мені змогу без перешкод закінчити інститут. Через те моє щастя було ще повнішим.

Та ж одного дня повернувся я додому з інститутських клінік у великім неспокою. Коли я оглядав немічну на носатизму (сап) кобилу, — вона мені чхнула просто між очі. Річ видима, обличчя було негайно продезінфіковано, одначе всі колеги з курсу, професор і адміністрація інституту захвилювались: при інфекції безпосередньо слизових оболонок дихальних шляхів, зараження цією неміччю, що не менше страшна своїми муками, як лепра (транди), могло статись дуже легко. За тих же часів ані тварина, ані людина від сапу не видужувала. Отже заразитись цією хворобою було правдивим жахом.

Хоч я вернувся додому в великому хвилюванні, одначе мав тверде вирішення не

подати дружині найменшого назнаку про свою тривогу. Та ж як ухилитись від поцілунків, що в тодішньому нашому житті були конечні, мов крапка на кінці кожного речення? Бо ж таки поцілунком починався й поцілунком закінчувався день, але між початком і кінцем він також був позначений ретязем поцілунків, як пунктирем. Одначе довелось вперше збрехати дружині, мовляв я впіймав ангіну, не хочу її заразити й мушу бути обережним. Щоправда, дружина цілком резонно мені відповіла, що вона свідомо обіцялась ділити зі мною радощі й прикрощі, тож нічого не має проти, щоб ми хворіли ангіною разом. Але я вжив усякої можливої елоквенції і, справді, цілу добу був невмолимо обережним. Прополіскував горло й носа, а коли прийшов другого дня в інститут, мене знову пильно оглянули, проміряли теплину і т. д. Не було жодних ознак захворювання. І хоч так званий прикритий, інкубаційний період немочі міг би тривати й два тижні, навіть більше, — молода людина, а ще й до того вдачі пікніка, все є непоправним оптимістом.

Річ ясна, що другого дня я вже не міг мислити про небезпеку. Обережність відлетіла, як листочок із відривного календаря, і ми любенько цілувались і день, і другий. Аж на четвертий день я прокинувся раніш і... мене всього облив холодний піт. Боліла голова, чого давніше зі мною взагалі не бувало, в лівій ніздрі був легкий нежить і — що найпоказніше — ліва підщелепова залоза набрякла й опала. Я впав у такий переляк, що аж зуби мені стали цокотіти, мов кастаньети. Це була правдива музика смерті — *danse macabre*.

Що ж тепер? Не лише самому довго помирати у страшних немочах, коли помалу гние тіло й гниють поступово нервові тяжі, але ж хто поручиться, що мавши страшну неміч у скритій формі, не заразив я вже й мою дев'ятнадцятилітню дружину? Невже ж таки фатум хоче, щоб вона поділила зі мною не лише радощі життя, а й жахливі муки довгого вмирання?

Я кинув на неї несамовитий погляд: вона посміхалась у сні.

Якнайтихіше я вислизнув із ліжка, швидко вдягся, написав записочку:

— "Не хвилюйся, моя люба. Я — роззява — забув тобі вчора сказати, що конче мушу бути рано вранці у клініках і можу затриматися там аж допізна".

Вибігши на вулицю, скочив на першого "Ваньку" (так звали в Харкові візників) і помчав до нашого інститутського лаборанта. Той оглянув мене — і враз поблід.

— Ходім до директора. На помешкання.

Директором інституту був професор бактеріології, себто спеціаліст від цього роду пошестей. Та директора не було вдома: вночі від'їхав із Харкова. Тоді побігли до інспектора. Інспектор, що після згаданого анекдоту, став нашим знайомим і приятелем, — мало не зімлів:

— Їдьте негайно до такого-то професора університету.

Професор покрутив головою:

— Не годиться мені — старому — в таких випадках бути легковажним. Скажу вам, колего, правду: певне це не є, однак іншої ради нема, як принаймні на два тижні сісти до суворого карантину. Повна ізоляція, очкування котів і т. д. ну, самі ж бо знаєте, що.

— Господи! Професоре! Та ж що буде з дружиною? Та ж вона за чотирнадцять днів збожеволіє! Крім того і її теж треба садити в карантину!

Інспектор говорить: — Зробім так: увечері, якнайпізніше, я поїду до вас і сам скажу вашій дружині, що з наказу директора ви поїхали в комісії... скажім, на кінський завод... ну, припустім, на імператорські заводи в Ростов... Мовляв маєте зробити там працю... Коротко кажучи, я до вечора вибreshу щось цілком імовірне. А далі... Але ж — все те ніщо в порівнянні з тим, якщо це — дійсно! Всамперед, — звернувся до лаборанта, — ні одна душа в інституті не сміє довідатися про все те. Коли б хтось почув, зараз піде по цілому місті, підхоплять газети, — і тоді вже, як би я там не брехав, не допоможе! Ну ж, і треба от таке! — хруснув він пальцями.

Мене примістили в маленькому покійчику, де я й лишився з своєю розпукою.

Щогодини я міряв теплоту, щохвилини заглядав у дзеркальце, зі щелепи майже не знімав руки, а очі раз-у-раз підносив на святий образок у кутку кімнатки. По обіді почувався до того виснаженим, що впав на ліжко й твердо заснув. Ніхто мене не будив — і я прокинувся аж увечері. Збагнув, де я й чого; побачив на столі добру вечерю, наївся і, не міряючи теплоту, знову завалився в ліжко. Прокинувся вдосвіта. Вхопився за термометр — теплоту нормальна; з носа течі нема і під щелепою все підтяглось, у порядку. Знову повезли мене до професора:

— Ах, ви ж — шарлатан ви, брате мій! — сміється знавець.— Чи ж можна от так нас усіх перестрашити!

— Але ж, професоре, що в мене було?

— А я — Бог? Що було — не знаю, але що в цій хвилині нема нічого, те знаю майже напевне. Однак, саме через оте "майже", на всякий випадок лишіться ще одну добу в карантині.

— А чи можу писати дружині?

— Ну, знаєте? буде ліпше коли їй зателеграфуєте "з дороги": "Пишу, цілую, небавом повернусь".

— Так як же я буду їй телеграфувати з дороги, коли ж я — в Харкові.

— О, молодий чоловіче! Нема такої жінки в світі, щоб вона подивилась, відкіль послано їй коли послано телеграму. Особливо, коли там є "цілую" і "незабаром приїду".

Так то привикли були ми, позитивісти тоді, брехати з кожного приводу...

Але я не був у настрої так жартувати з дружиною. Та ж другого дня був безмірно щасливий, знайшовши її цілком дужою. Розповів же їй про цю пригоду, коли в страшних муках помер один із моїх найближчих друзів, лікар Сергій Зеленин, захопивши сап від коня, якого він оглядав із усіма належними обережностями. Але страх *temporis plusquamperfecti* (часу давноминулого) не є жодний страх.

Той рік минув, як день. У початку літа став я лікарем. Треба було прикласти руки до спеціальності, аж воно не було так легко. День що день розсилав я з Диканьки "дрібні листи" по цілій просторій Російській Імперії з проханням про посаду. Писав до земств, урядів, різниць, війська, міністерства царських земель ("уділів"), де тоді

міністрував князь Кочубей, мій земляк і приятель мого тата. І щодня приходили мені відповіді:

- Посади нема.
- Передбачається з нового року.
- Ви записані в реєстр кандидатів.

А мені щодень ставало все дужче мультко сидіти на татовій шиї та ще й "сам" два. Також були ми молоді, дужі, сильні й обоє фахово освічені люди.

А отже — минають місяці. Ось-ось вже й Миколи, а потім — і Новий Рік.

Та ж, як говорить приказка: "Що буває, те й минає". І одного грудневого ранку чую: риплять ворота, казяться пси, а крізь густу заметіль пізнаю нашого сільського листоношу Кабанця. Мені телеграма:

— "Тамбовська губерніальна земська управа пропонує вам посаду ветеринара для командировок. В разі згоди, телеграфуйте час приїзду".

Поки випив Кабанець чарку та розжував шматок сала, вже була готова й моя відповідь: — "Виїду завтра", яку листоноша сам і відніс на пошту.

За два дні ми з дружиною — вже й у Танбові (місцева вимова). За ті часи взагалі були люди ласкаві, а так званий "третій елемент" — вищі службовці по земствах — і поготів. То ж і мене, ще цілком зеленого свистуна — і голова управи, і старші колеги прийняли по-братерськи.

— Та ви — молодчина: де той Рудий Панько на хуторах, а де Танбов, а от за три дні — вже й тут, як "по щучому велінню на коврі-самолеті". Сьогодні відпочиньте, а завтра їдьте далі: в місто Кирсанов. Там захворів добрий наш товариш і нема кому його заступити та й хворого розважити.

А я:

— Тоді, чому ж: завтра? Коли колега нездужає, то я поїду ще сьогодні. Певне ж і в Кирсанові знайдеться якась хвилина на відпочинок.

— Тре шармант! (Це — тамбовський французький язык). Ви — таки дійсно — "парень-рубаха!" Маєте колегіальне почуття. Бач, які там у вас "Полтавські галушки!" Саме таких нам і треба.

Вночі ми приїхали в Кирсанів.

Дерев'яне місто без жодного дому з поверхом, мабуть із трьома тисячами обивателів — до одного чистопородних москалів. Із двірця візник привіз нас в "падворье" (заїзд). Було воно ліпше за селянську хату, але для нас — "Полтавських галушок" вельми дивне. "Готелевий pokій" — чорні дерев'яні, не білені й не поліплені стіни; трохи світліша, бо "мита" соснова стеля, чиста, набарвлена дощана підлога. Одно слово — не хата, а велика пака. В кутку — опасиста кахлева піч, напалена, як прас: ані підступити, не то що діткнутись. Їй товаришить на столі пузатющий самовар, що шумить, як локомотива: коли б свисток, так ураз і побіг би аж до Танбова. Довкола нього — булки білющі, добре випечені, прозора, як скло, в'ялена "білорибиця" і "московская сельодка", — що про неї варт було б написати окремий спогад. І господиня "падворья", масна, як "білорибиця", пухка, мов булка, поставою, немов рідна сестра

самоварові, та ж преласкава й уважна, мов рідна тіточка.

Для початку — знаменито! Чи ж, — кажу дружині, — не добре бути Танбовським "вінтінарем"?

Ми швиденько повечеряли, напились "чайкю" (на здивування господині — лише по одній склянці, коли вона сподівалась, що вип'ємо бодай по п'ятнадцять!), слухно "покалякали" (погомоніли), — та й спати, бо ж дорога була довга, на дворі — морозище, аж повітря дзвенить, а тут тепло розморює, як у микві.

Полягали ми... Та ж мабуть була засолена рибка та завелика шклянка з чаєм. Прокинувся я серед ночі, — а не можу підвестись з ліжка. Голова — оловом налита й світ мені в очах міниться. Ледве-ледве я виборсав ноги з-під ковдри й сів на ліжку. Чую, що ось-ось буде мені зле. Швидше накинув кожух наопах, ноги — в теплі калоші і, хапаючись за стільці, вийшов на коридор...

Не знаю, скільки відтоді минуло часу. Тільки ж немов я бачу химерний сон. Ніби я — в якійсь предивній дерев'яній коробці, неначе й покій і не покій, бо ж замість стіни — стеля, а в дійсній стелі — вікно й двері. На тій же стелі — величезний, блискучий світляний павук у колосальній павутиновій сітці. І помічаю, що дуже болить мене голова, а особливо — потилиця. Помалу просунув я руку під голову, дійсно: пече в потилиці, дарма, що сам я дуже змерз, аж зуби мені цокотять, як телеграф. Та й рука під головою ніби враз одубіла від холоду. Тоді тільки усвідомив я собі, що лежу навznak на цегляній підлозі. На стіні горить за дротяним кошиком нафтова лампа, освітлюючи довгий коридор. Помалу я прийшов до тями та звівся на ноги. І хоч збагнув, що я — в Кирсанові, "на падвор'ї", та ж пізнати двері свого покою не годен. Ткнувся в перші двері, що були перед очима. Вони відчинились, а я, заточившись, упав навколяшки.

З ліжка схопилась "сама", себто господиня:

— Что тебе, радимий? — А за хвилю: — І, Бог ти мой! Уґарел! (очадів)! Уґарел сердечний!

Мене піднесли, поклали на ліжку. Кинулись до дружини й ледве привели її до тями. Тоді під носа — "нашатирного спирту", у вуха — шматочки солоного огірка й знову — "чай с лімончіком"... І ми очунили.

Виявилось, що грубу нам натопили "шелухой", себто лущинням із проса. Щоб нам "з дороги" було якнайтепліше, поспішили затулити затулу, — "вьюшку" в бовдурі — і смерть уважно подивилась нам у наші посоловілі очі. Отже, мало-мало в перший же день не віддали ми наше життя на землі московській, літерально, "ні за кацапову душу".

— Здається, — сказала дружина, — мабуть і московську гостинність треба приймати з обережністю.

Мала велику правду...

По кількох місяцях служби, коли вже я був на самостійному, добре встаткованому "участку" — лікарському пункті, я ще раз замалим не помер, але вже на взірець чисто еспанський.

На весні мене покликали до велетенського маєтку в кілька тисяч гектарів, де було з півтисячі биків "на нагулі". Кілька з них упало в телію (страшна, згубна пошесть, звана в москалів "сибірською язвою"). Було треба всіх живих негайно щепити (очкувати вакциною). Бики ж, як один: червоні, не дуже великі, але такі прудкі, як лані: чисто — еспанські торос, що їх там беруть на кориди (бичі бої). Що ж тут ті бики з ранньої весни перебували в степу, — були вони до тої міри дикі, що не було жодної змоги до них підступити. А я ж мусів кожному відтягти рукою шкуру на шиї і впорснути під шкуру чималу дозу вакцини, оперуючи шприцем, як бандерілею.

Що вже ми з пастухами й управителями маєтку настрибались, що вже наморочились — і не пописати! Кілька разів я відскочив, сахнувшись від рогу, що вже дотикався моєї одежі! Нарешті, коли один бик розірвав мені ратицею чобіт, я також роз'явився, мов бик:

— Чи ж я на те служу у вашому земстві, щоб мене ваші бики забили? Годі цих дурацьких танців. Або щось придумайте, або ну їх к чорту — нехай вам усі виздыхають.

Управитель задрав носа:

— Це — не моя річ: робіть, як знаєте, "ма-ла-дой челавек!"

— Добре, зроблю так: ставлю всіх ваших биків у карантин. Двері до хлівів забить шпугами, а коло дверей — поліція. Аж поки приїде комісія, що її викличу з губернії. Потриває те з тиждень.

Управитель зблід.

— Гасподін доктор! Ето ви — серйозно?...

— Та чого ж ви злякались? Прецінь ви виграєте, бо принаймні хоч тій половині вашого гурту, які ще за тиждень не виздыхають, комісія зробить прищіпку. А коли вони мене заб'ють сьогодні, то й за два тижні очкувати їх ніхто не буде.

Дискусія скінчилась тим, що в загороді побудували предивний станок: із могутніх дубових сох зробили масивну шибеницю, до неї з обох боків — міцні поручні, на одному зі стовпів того станка, примаїстрували для мене сідало на вишині бичої шиї, і почали в ту пастку заганяти бика за биком.

Я сидів, як сорока на тину, і хоча бики розгойдували стовпи так, що вони часами коливались, як щогли на байдаці, — все ж таки я "умудрявся" зробити бикові ін'єкцію. Часами вколотив голкою бик зводився на задні ноги й хотів таки погладити мене своїми гострими рогами. Що було крику, що посипалось матюків і прокльонів! Коли ж стовпи були такі розхитані, як зуби в столітньої баби, зайшла небезпека, що я можу вилетіти зі свого сідала й опинитись на спині бика. Тоді я сказав:

— Стоп! Все одно, я вже не маю сили. Робіть нові шибениці, вдосконаліть їх, а мене покладіть спати. Почнемо завтра, щойно на світ благословитиметься.

Тепер уже управителі ні "мукнули": було все — "по щучьому велінню". Між іншим, хоч цей вираз у москалів уживається при всіх нагодах, так і до нині не знаю його походження. І там ніхто не знав...

Другого дня до вечора з тими навіженими биками було скінчено. За 12 днів прищепив я їм і другу вакцину. І тоді, за цілий рік моєї служби в Тамбовщині був це

один із двох випадків, коли я казав господареві заплатити мені гонорар не за професійну працю, а за "циркову еквілібристику", якої мене не вчили в школі та якої я не був зобов'язаний ані вміти, ані практикувати. Зазначаю це тому, що в Тамбовському земстві була добра колегіальна ухвала всіх ветеринарів: не брати гонорарів із власників немічної худоби. Нас утримувало виключно земство, що було вельми добре для населення.

У тій варварській, Гіпербореїській[29] країні, за той короткий час, що я там перебував, небезпека смерті й каліцтва була на деннім порядку. Та ж розповім тут про зустріч лише з "білою смертю", яку мало хто зустрічав дома, в Україні.

Одного зимового дня приїхали по мене з маєтку знаменитого в тих часах музики Зилоті. Трапилась там незрозуміла річ: кілька "свор" (меток) гончих псів, щось коло 60 тварин, похворіли всі разом. Собаки вельми цінні, то ж прохалося приїхати негайно, дарма, що вже було над вечір, почав "крепчать" мороз, а з півночі тяг небезпечний "нижній" вітер. Та ж дорога — коротка й добра. Ночі місячні. Міг би й не везти мене сам "стаціонарний" господар пошти, досвідчений "ямщик" (візник), із мітластою рудою бородою, на прізвисько "Казьол" (Цап).

— Изделай милость, уважь барін. Пушай ноніча паедеть с табой глупой Васятка. Давезьот дабрє харашо.

— Ну, уж ладна (так добре), паеду с Васяткой, шут с нїм.

І не "глупий Васятка", але й мала дитина могла б "добре харашо" довести туди, коли попереду їхатимуть сани, що приїхали з маєтку. А назад таки ж пам'ятатиме!

Маєток був великий, а пані — незвичайна: висока, раменаста, енергійна дама з підстриженим сивим волоссям, на якому сидів студентський кашкет. Чому такий маскарад? Аж потім я довідався, що мадам Зилоті носила кашкет свого сина студента, який трагічно загинув почасти з її вини тією смертю, що пожартувала була й зі мною колись у "малім степу", як я з братом вертався під чаркою додому від турецького винороба Данька. Молодий Зилоті приїхав додому на літні ферії і, за порадою матері, сів на бігунки та й подався сам у поле, шукати любого старшого брата. В степу напали на студента власні вівчарки, що вже кілька місяців його не бачили, стягли з бігунків, а поки добігли вівчарі, — розірвали сина господині на клоччя. Лишився цілий тільки самий кашкет, що потім і був на голові матері аж до її смерті.

Із хворими гончаками в Зилоті було чимало мороки. Закінчив я їхній огляд уже при ліхтарнях. Потім — вечєра з цікавими оповіданнями в культурному, мистецькому товаристві, що в Тамбовщині не траплялося часто. Отже, коли я мав їхати додому, знялась уже значна суха віхола, так звана "пазьомка" — вельми небезпечна метелиця що ніби не падає згори, лише мете й зриває сипкий сніг здолу й підносить його вгору. Господарі вмовляли ночувати у них. Але ж, як я міг завдавати турбот молодій дружині, коли ж їй сказав, що вернуся ще до ночі? Тоді пропонували дати верхівця, щоб провів нас додому. Але Васятка присягається:

— Даедем, барін, і самі. Лошаді дарогу знають.

То ж хоч я й недуже довіряв "глупому", але ж до Тамбовських коней міг мати довір'я. Таки ж коні добре відпочинулі, добре нагодовані, дорога близенька, за годину будемо вдома.

— Єдем!..

Та ж одна річ — плянувати, а друга річ — дома ночувати, коли в безкраїх московських білих полях шаліє "поземка". Це подумав я, коли ми щойно виїхали за село й упірнали в сухе, холодне молоко, що в ньому відразу зникло все: і земля, і небо. І не проїхали ми може й п'ятьох кілометрів, як мій Васятка спинив коні, зліз з "облучка" в сніг, потикав пужалном тут і там, а тоді переляканим голосом повідомив мене: — Беда, барін! Лешай (чорт) нас водить. Заблуділі ми!

Я вже чував, що зблудити в "пазьомку", — дійсно, — біда. Та покищо вітер був іще досить малий, я вдягнений у вовчий кожух (шубу), ноги — в хутряному мішку, а поверх майже всього тіла — "авчінная полость" (бараняча прикривка). Машталір — також у доброму "палашубку" та високих "вальонках" (повстянках).

Аби ж тільки "водив нас Лешій", а не напав би на коней ще Мольфар (звірячий чорт, між іншим, — витворений українською демонологією): тоді коні змерзнуть. Здебільше ж змерзнуть з ними і пасажири. Але ж коні замерзають, коли тужавіє мороз, та коли їм доведеться довго стояти в полі під вітром без їжі. Мороз, щоправда, наростав: було мабуть поверх -20° Реомюра (себто -15°Ф). До ранку може притиснути й на 10 додаткових ступенів. Та й вітер починав посвистувати щораз дужче.

Кепсько. Лишається одно — цілком кинути віжки напризволяще й пустити коней на вільну руч: нехай шукають шляху до будь-якого села. Не схотів, отже ночувати вигідно, в культурних панів, — доведеться заночувати в смердючій "ізбе". Та най! Аби ж тільки її знайшли коні! Та й самим слід наслухати: може де забрешуть собаки. Тому треба то одно, то друге вухо підставляти під мороз.

Було дуже прикро на душі, та ж нічого не вдієш. "Тільки ж бо дурень гнівається, коли йде дощ". Ну, а приказка знає, що говорить.

Я поглянув на годинник: ще не було й десятих годин. Себто перспектива: волочитись снігами найменш 8-9 годин, як що "щаслива нагода" не прийде попереду нагоди "нещасливої".

Сумно дзеленькають "бубенчики" на тлі стуленого посвисту білої "Дюді", що невтомно подимає, злісно зриваючи всі тканини з людей, коням відкидає то на один, то на другий бік хвосту й гриви, та заносить меланхолійні звуки дзвіночків до чулого вуха вовчих тічок, що в такі ночі їх не бракує на порожніх білих степах, де вже давно засипано товстим снігом їжу хижакам. Смутно на серці. Смокче "передсердечна жура". Згадується радісне, тепле минуле і, щодалі посувається ніч, — все безнадійнішим виглядає прийдешнє. Якби був малий, — ревів би й товк ногами по підлозі. Коли ж стрілка підходить до четвертої ранку, коли в тілі людини буває найнижча нормальна теплина, — песимізм доходить до вершка. А що я взагалі, ще з першого молоду тяжко зносив зиму, що мене в снігах нудить і заколисує, то, дійсно, розпука душила мене так, що я вже був радніший умерти. І це тепер — на розцвіті життя, коли щойно ступив "на

свою путь!"...

Час немов стоїть на тім самім місці. А коні все йдуть і йдуть, похнюпивши голови. Васятка — взагалі немівний, мовчить, наслухоючи одним вухом, поки друге тре рукавицею. Нарешті, коні стають. "Мабуть козі не бути на торзі"... Холод підлазить під кожух і мені, нишпорить по плечах, ходить по спині, примушує тремтіти, як хінський песик.

— Що ж тепер? — питаю "ямщика".— Замерзнем?

— Как будет воля Божья, барін. В дароге малітса нада!

Моя інтелігентська й революціонерська душа криво посміхнулась на ті слова "глупого" Васятки. Та чомусь несподівано перед очами встала постать Городничого з "Ревізора":

— "Чого смієтесь? Над собою смієтесь" — ніби промовив мені просто в лице.

Гм... І, справді, чого ж я посміхаюсь може в годині своєї смерті?! Так дійсно, правда за "глупим": треба молитись. Бо що ж є дорога людини? — Неосвітлена стежечка в імлі, між життям і смертю, стежечка, по боках якої стоять тільки два придорожні стовпи: з одного боку — людська молитва, "що багато може", а з другого — милість Божа, що зможе все...

"Ямщик" зняв шапку й упав навколюшки в сніг. Зняв і я свого "малахая" — згори й зсередини хутрянку з навушниками шапку: — Нехай буде воля Твоя!..

Все замерло довкола. Тиша, яку ніби проколюють студені сталеві рапіри. А вона пручається, вгинається в один і в другий бік, тихо вищить і скиглить, тріпочучи старим "Чернобільником", що он — зловісний і безнадійний — виткнувся з снігу десь на межнику, щоб стати забавою "Лешому з Мольфарем". Це для них — пісня й танок Смерти...

Минає півгодини. Година. "Полость" усе дужче прикривається новою верствою свіжого снігу й наших тяжких зітхань. Нараз:

— Но, міліє! Но, соколікі! — ніжно звертається до коней Васятка і "трогає важжой" (торкає віжкою). Коні відпочинули й примерзли. Роблять зусилля, мотають головами, деренчать сумними дзвіночками.— І знову волочаться санки по білих "саванах". Чи ж не по наших?...

Десь над "пазьомкою" трохи просвітлюється небо. Утворюється немов якась світляна зона.

— Барін! Ето — місяц! — з надією в голосі озивається Васятка.

— Так що ж? — байдуже запитую я, клацаючи зубами.

"Ямщик" висвітлює, що по місці появи місяця принаймні можна встановити, в яким напрямі ми їдемо.

— Їдем, барін, дамой!.. Но, міліє! Но, соколікі! — підбадьорює коней, що явно розуміють зміну ситуації: підносять вуха, рвуться вперед. А Васятка тимчасом скрикує "істотним" (виючим) голосом: — Спасени, барін! Спасібо Ніколаю Чудотворцу!..

— А що це? — підвожу і я голову, бачачи перед себе темний силует, ніби велику шопу.— Село?

Ні, не село, але стіг сіна. Коли коні підкріпляться, то вже не замерзнуть. А сіно, здається, з такого й такого "пасьолка", тобто ми — десь близько біля нашої Шехмані!

Вилазимо з саней, розгнздуємо коней і самі починаємо щосили гонити довкола стогу, бо тут менше снігу й твердий "наст" — себто змерзла, тверда снігова шкура. Після третього кола, скидаю свою "шубу", після двадцятого, щоки мені пашать, кров переливає по жилах, на чолі піт — і думка, що була оспала, замерзла, приголомшена, — прояснюється. Пам'ять знову стає гострою й весело підказує:

— Та ж, чоловіче, в тебе в лікарському куфрику є пляшечка чистого спирту для дезінфекції рук на морозі!

Махом витягаю спасенну пляшечку. Ковток рідкого вогню — собі, два ковтки — машталірові. Кашляємо, крекчемо, мов дрова у ватрані, і ще раз та ще раз гонимо довкола стогу, навкруги коней і саней. Дивлюсь на годинник: 5. За дві години почне світати.

— Барін! Собака брешет! — з натхненням викрикує хлопчина. Здіймає шапку й хреститься, хреститься раз за разом із десятком разів. Мене руки й швидко гнздає коней:

— Но, міліє, но, ґалубчікі, дамой! Дамой! Чічас будем дома! — й оперізує по всім "гусю" — разом трьох коней, батогом.

Не більш як за п'ять хвилин в'їздимо в містечко. Всі хати заповорошено снігом, ані не видно — де в них вікна. Темні, скулені всі "ізби" поникли в мертвій дремі. Лише в одній — більшій хатині білим, ясним світлом голосить тугу "аверовська сітка" на гасовій патентованій лампі.

Бідна моя дружино! Дякуй Богові: вже я — ось тут, ще й молитвований! Добре, що не спиш: більше відчуєш щастя, коли відразу розповім, що танцювали на безкраїх саванах Лешій з Мольфаром... І я — вже ось у свого "очага"... Так: щастя молодості — багаття, щастя зрілості — очаг!..

Коні гонять повним клусом, але я все ж таки тихенько штовхаю "ямщіка" в плечі:

— Васятка, ґані! Паскареїча!..

Після того я прокачався два тижні з плевритом[30]. Одужавши, поїхав у Вороніж, там купив собі ще легесенький, короткий кожушок, так звану "кукашку с казьолка", щоб одягати під вовчу шубу.

І було те саме вчас. По Різдві притисли найтяжчі морозища, так звані "Крещенськіє" (Водохресні). І в день Реомюр показував $-30-32^{\circ}$, а в вранці доходило й до -36° , себто до -45° Цельсія (-50°Ф.). Єдиний рятунок, що на дворі — ясно, сонячно й безвітряно. Навіть була якась своєрідна краса в тій бездушній зимі, що розкинула по стероризованій землі свою царственну гермелінову мантію й тиранічно панувала... не над селами, лише над коминами, що де-не-де витикалися з-під 3-4-ох метрового снігу. А все ж таки, коли Агатангел Кримський і в субтропічній Персії співав:

Ми — чужі для цього краю,

Що ж сюди нас принесло? —

то нам у тій пів-полярній Тамбовщині було вже цілком досить тих зимових красот і радощів. Вистачало б уже одного того, що, лягаючи, в хаті, натоплений із вечора аж до +28° (95°Ф.) ми прокидалися вранці при +4° або й +3°-х ступнях (30°Ф.). А колега в сусіднім пункті, що спав у смушевій шапці, оповідав, нібито одного разу його шапка, що не була зокола досить сухою, на ранок примерзла до бильця ліжка.

Тимчасом я здобув собі репутацію доброго лікаря, а тому мене день-що-день обов'язок витягав на сани. От і сьогодні — далека дорога: кілометрів тридцять п'ять до залізничної станції Большой Ізбердей, потім — кілометрів 50 потягом, далі — знову кіньми. Сьогодні ж мушу й назад. Зранку ніби мороз поменшав, та ж починає тягти північний "Борей". Знов нанесе "пазьомки"?

Годин у три пополудні — я вже знову на Ізбердею. Поштова станиця — добряча. Коні, як і взагалі Тамбовські, відомі прудкістю й витривалістю. "Ставщики" запрягають швидко: ледве я встиг розігріти на спиртовці шматок борщу (дружина заморозила в тарілці таки правдивий український борщ і загорнула в папір), — вже на дверях стоїть "ямщик":

- Пожалуйте, барін! Крепчает мароз!
- Скільки ступнів?
- На станції било 33° (-25°Ф.). Да єщо ветер.
- В рило? (так там говорилося...).
- Нікак нет: со стороны.
- Ну, трогай!

Коні хапають з місця "в кар'єр". Легкі рогожані саночки, в яких укутаний у хутра, лежиш, ніби під тобою м'який шезлонг, летять по "насту", мов куля на кармелюку. "Ямщик" посвистує на коней і легенько торкає ("трогає") кінцем довжелезного батога, ніби вколює по вухах першу, другу, третю коняку, що витяглися в одній лінії "гусьом" (гусинцем) по вузькій, натертій дорозі, з якої рідкісні зустрічні мусять "перед баріном" звертати в глибокий, часом аж по спину коням, сніг.

Та вже по півгодини їзди вчуваю, як мені починає дерев'яніти рука, що під вітром, дарма, що на ній: фланелевий рукав сорочки, суконний рукав маринарки, "козьолковий" хутряний "кукашки" і, нарешті, четвертий рукав із вовчого пухнатого кожуха. Ну, ну! Бере морозець! Пориною поки можна в солому саней, повертаючись грудьми до вітру, себто лежу на боці. Та ще трохи — і починають дубіти груди. Непереможно хочеться спати. Повернутись? — А, ні за що! Не маю жодної сили...

І в цей мент чую, як щось важке падає на мене. Стріплю оспалість: на мені лежить, хрестом розкинувши руки, "ямщик", а коні шпарять далі. Гукаю на хлопця, ще й ще — мовчить і не змінє пози. Випростовуюсь, спиняю коней. Починаю термосити машталяра, а він — неживий...

Зіпхнув я його в сани, на своє місце умотив, накрив своєю хутряною "полостью", що на ноги, а сам — хутчій за віжки. Свиснув "по ямщицкі", гукнув:

- "Но, мілие", цвйохнув батюгою...

За хвилини десять — село. Яке? Тепер уже не згадаю, але ж пам'ятаю, що в тім

напрямі йшли одно за одним такі, з "культурними" назвами:

Верхніє Пупки, Середніє Пупки, Ніжніє Пупки.

Підлетів я до "правління". Вискочили "мужікі" з тієї Пупкової розправи, розтерли снігом замерзлого, спочатку на "крильце" (ганку), потім внесли в теплу "ізбу". Терли й там, аж поки закліпав очима. А для мене вже стояли при ганку свіжі коні.

— Трогай! — і полетіли, як вихор, далі.

По цім знову пролежав я в ліжку з рецидивним плевритом іще два тижні.

Нарешті, повіяло теплим вітром:

— "З України".

— Барін! Теперіча будем атдыхать, — сказав мені власник поштових коней, "ставщій" Казьол.

— А чому?

— Разпаланятса рекі, загуляет вода, позривает все мости. Больно велика ноніча (нині) вода будет.

Та ж через кілька день дістаю листа від колеги й друзяки — Сергія Зеленіна — пером йому земля, бідасі! — Кличе, щоб без оглядів конче приїхали на іменини дружини. Та й новини має неабиякі. Моя ж дружина — приятелька з Сергієвою дружиною. Як же не поїхати?

— Позвать Козла.

— Что ізволіте, барін?

— Лошадей! Поедем в Ніжнюю Матрьонку, Воронежской губернії. Ще можемо проскочити. Але що вже помітно прибуває води, хочу, щоб нас повіз сам таки Козел. Досить вже "глупаво" Васятки.

Поїхали. Того ж дня щасливо доїхали до Матрьонки. Там — радість невимовна, бо ж не бачились рік, а Сергій дістав заклик на нову посаду в Криму, біля Ялти.

— Щойно приїду, враз почну й тобі, Василю, промощувати туди доріжку!

Вночі — дощ. Та який: тепла злива! На ранок — хвилю сонце, а тоді знову страшенна тривка злива. Сніг ураз порудів, скапітулював, присів. Річка закашляла: рве Лешій кригу. Як же нам додому?

Матрьонський "ставщій":

— Так что нікак невазможно! Вже там і там зірвало мости.

Заходять Великодні свята, нема ради: треба перебути в Матрьонці зо два тижні. З мотивів лояльності, повідомляю телеграфом Земську управу про все.

З другого дня свят, коли вже зійшло багато снігів, притис вранішній мороз "утреннік". Прийшов "ставщій":

— "Так что" води втекло чимало. Вранці крига на 2-3 пальці. Можна спробувати рушити додому.

Рушаємо. Ще надворі — пітьма: три години ранку, ми — вже в санях. Та ж недалеко від Матрьонки сталась приключка: побили коні сани, затримка в ближньому селі годин на дві. На другій "ставці" нема вільних коней: всі в розгоні, бо ж, нарешті, можна

кудись їхати. Тож їдуть усі. І, коли ми приїхали до чергових Пупків чи Середньої або Верхньої Матрьонки, — неширока, може всього на 40-50 кроків завширшки річка гула повним голосом:

— Не пущу!

Кажу кацапикам:

— По нашому це зветься: — "Ні ну, ні тпру!, або — "Ні сюди, Микито, ні туди, Микито!" Що ж будемо робить, "старікі?"

Не інакше, як ночувать у селі. Завтра ж удосвіта, "єслі река установітса", перескочимо її нахрапом, а далі аж до Шехмані — дорога вільна, бо вже нема ані річок, ані потоків.

Не хочеться мені розтягувати цього оповідання, та ж мушу "растекатись мислію", бо ж мало хто з моїх читачів ночував у московській "крестьянской ізбе". А про це варт мати уяву.

Нас — "бар" (панів) привели до найбагатшого в селі господаря. "Старік" (господар) років на 50; його баба — вона ж і "старуха" — на роки молодша, але виглядом років на 65. Три сини, з них два жонатих. У кожного — по троє дітей. Ще дві "девкі", незамужні доньки. Двоє телят, зо три гуски на яйцях, кілька котів, щойно сьогодні вивели з хати лошатко, що перед кількома днями знайшлось. Усе це — в однім переділі "Ноевого ковчега" — "ізбе".

Умощуємось спати. Господарі — на великій, варистій печі, жонаті чоловіки з жінками — на палатах (на нарах), із ними ж діти. На двох лавках — парубок і дівчина. Менша дівчина — на соломі, на підлозі. На соломі поклали й нас, бо ми дуже підозріло поставились до умеблювання, що пережило вже багато поколінь. Всі лягають у денній одежі, обуті в свої промочені за день "валянки" — повстянки.

Коли згашено мініатюрну й чадну, смердючу лампку, — починається своєрідний концерт: кашлі, харкотиння, дитячі викрики, гусяче гелґання й несподіване, баритонального тембру, теляче соло. У відповідь — сороміцька лайка, а далі цілком звірячі звуки. Все це — на тлі неймовірного, умлівного телячого й людського смороду. До всього — полки бліх, що кинулись на нас у шалений наступ.

Дружина вміла бути терпеливою. Одначе всю ту ніч прозітхала:

— Господи, Господи! Хоч би вже той ранок! Та ж іще було далеко до ранку, коли на порозі ізби об'явився "ямщік": — Пажалуйте, барє! Троґаєм.

Ми посідали в широкі, дуже вимощені соломою сани й "тронулі". За 150-200 кроків від ночівки річка. Вода значно впала, порівнююче з її станом увечорі. Поверхня затягнена кригою, товстою чи тонкою, при малім світлі зоряної ночі, пізнати не можна. Але ж віриться, що крига міцна і нас витримає.

— Но, міліє! — ґрунтовно цвйохнув машталір батогом по конях.

Коні сіпнули, враз проломили лід, і пішли у воду. Вертатись уже нема як. "Ямщік" кричить, як на живіт. До нього прилучується ціла орава "ратазяєв" (роззяв) на березі. А наші сани вже давно пливуть, як човен. Нарешті, візник стрибає з передка на заднього коня. Ми зіплюємо зуби й заплющуємо очі...

За хвилину — вже ми на другім березі. Ані не вчули, що нам — не дуже, щоправда, пройшла вода в повстанки. Але сидимо на сухому. Коні мчать, як птахи. Небезпека — за нами. Година несамовитого бігу коней — і ми, нарешті, в Шехмані. Даю "ямщикові" двадцять копійок "на водку" і він, щасливий, ураз повертає коней додому: має надію ще раз переплисти річку.

Ну, ми втонути — не втонули. Але ж на цей раз рецидив мого плевриту був знову на ступень тяжчий.

— Ще, колего, разів зо два повторіть, то й матимете готовий туберкульозик! — сказав лікар-медик.

— Ні, — не згоджуюсь! — міркував я в ліжку, коли кольки не вимагали "йойкати". Московія — не про мене. Одно слово, як кажуть чехи: "Зажіль йсем сласті а страсті. Уж мам того дость!"

Коли я звівся з ліжка, моя перша подорож була в повітове місто (70 кілометрів кіньми). В Земській управі зустріли мене радісно, але все враз перемінилось, коли я сказав, що прошу відпустки, як реконвалесцент.

— Та, що ви, голубчику! — захитав головою голова управи.— Навесні ж ми найбільше потребуємо ветеринарів. Та ж ви у нас маєте ліпше, ніж усі старі лікарі в губернії. Та ж ми вам годимо... Он ви затримались у Нижній Матрьонці, а ми ж — нічого!..

— Так по вашому я затримавсь у Матрьонці з доброї волі?..

Розмова стала колючою. Тоді я взяв зі стола голови лист паперу й одним реченням написав бажання увільнитись зі служби...

Ще раз змінилось відношення голови й членів управи. Та ж усі їх умовлювання, навіть уже й згода на відпустку, навіть обіцянка додаткової платні та всякі м'які слова, що ними мене тепер мастили, — не допомогли. Бо ж таки міра мого терпіння виповнилась. День у день у дорозі, аж при -45°P . (-50°F .), "пазьомки з Лешім", тільки плюс 3° (30°F .) в хаті, радій службової їзди аж 90 кілометрів на конях, 160 "пасьолков" у моєму районі, при чому в жодному поселищі грамотного старости, у містечку з 6 000 обивателями — одна церковно-парафіяльна школа, до якої ходило 12 дітей, 93% заражених пранцями-сифілісом (у Кирсанівському повіті), міріади тарганів — чорних, рудих і гнідих — по селянських і по великопанських житлах. А до того: азіатська тиранія громадських урядників відносно мас, у селян — "снохачество" — напів узаконений насильницький конкубінат "старіка"-тестя з "маладайкой"-невісткою, неймовірний бруд і сморід, як фізичний, так і духовий. Не до витримання бачити на кожному кроці несамовиту жорстокість до звірят і до людей ("морда, разбітая в кровь" — біжне, щоденне явище!) в ХХ-му столітті таку ж, як була і за часів Брюховецького, коли він писав про москалів, що: "жестокостію своєю превосходят они всі поганіе народи".

Набрид нам і той оспіваний "прекрасний рускій язык", взірцем якого був діалог:

— Эта река широка, как Ака.

— Как, как Ака?

— Так, как Ака.

(— Ця річка широка, мов Ока.

— Як, мов Ока?

— Так, мов Ока).

До красот того ж прекрасного языка стосувалась "многоэтажная брань" — словоблудіє і сквернословіє, коли діалог двох "мужіков" або й полупанків перетворювався на "состязаніє", і лайку прив'язували до лайки, ніби викладали якусь сороміцьку мозаїку. Бо ж у них нема поняття про ганебне. Хто ж не знає, що є ганебність, той не знає і що є честь. А за тих часів я ще не міг жити між людьми без чести.

Обридала нам і всяка пошана, і все те низькопоклонство збоку того, на кого "пошуміш" (гукнеш). Обридли і їхні "растєгаї" та "стерлядки"... Коротко: почувались ми цілком так, як той бідний єпископ Симеон, що, мов сир у маслі плавав у Суздальській єпархії, однак писав додому, в Україну:

— "Всю цю славу й честь порівнюю з екскрементами. Волю бути топтаним (своїми) людьми, волю бути за сміття в Києво-Печерській Лаврі".

А я буду для них мордуватись, як чорт у потоках? Для користі цих Васяток чи "Казлов" вилазити зі шкури, ризикуючи каліцтвом і смертю?

По своїй відмові я просидів іще стільки часу, скільки вимагала службова коректність, і подався просто до рідних Палестин — у Полтаву... Буде посада — добре, не буде — знайдемо якусь іншу працю. "Сухарі із водою, аби, серце, з тобою, на Вкраїні далекій!"...

Та ж тісно сплелась доля України з Московією. І тисячі разів у бігу свого життя мусів був я застановлятися над питанням нашої фатальної залежності від москалів. Тисячі разів у розмовах, а потім — і в пресі падав я думкою на те страшне питання і різні його похідні. А найчастіше: чому ми, такі етнічно відмінні, у своїй психіці маємо так багато співзвучних москвинам струн? Чому при всяких умовах, при найгостріших гаслах сепаратизму й при найвиразніших вигуках словесного патріотизму, для більшості наших людей, перманентно мучених кацапами, все було міродайним Богданове:

"Волім под царя Московського, православного"?

Чому в нас усе була ця воля творити підложжя для малоросійства на Сході й москвофільства на Заході? Чи ж таки ми — дійсно "брати", або, як дехто запевняє, ще й "рідні"?

І чому ж ми завжди — "менші брати", з чим ми легко погоджуємось? Відкіля походить і чим виживлюється ота наша неусвідомлена свідомість своєї меншевартості в порівнянні до москаля? Чому ми на кожному кроці задовольняємось гіршим, недосконалим, "браком" і у всьому наслідуємо кацапа, мовляв за ним — "для хахла і такой Бог бряде"? Де джерело нашої уславленої "малоросійської шатості", "солом'яного

вогню", не здібности до внутрішнього порозуміння? Зрештою, відкіль у "впертих хахлів" — нащадків незломних запорожців, що не боялись ні чорта, ні смерті, — отака несамотивна боязнь життя, що все приводить до тієї трагічної "шатості"?

Ці питання мучили мене найдуше від тоді, коли я особисто пізнав москаля *per se*, мовляв у "чистому вигляді" на його рідних теренах, у його ріднім оточенні. Однак всі мої шукання відповіді приводили тільки до загальників, до втертих фраз, мовляв, — такі вже ми є, така вже наша натура, так уже нас природа створила, винне татарське "іго" (ярмо).

А тим часом "сусідська" опінія, виявлена і в пресі і в окремих монографіях, паплюжила українську психіку, додавала нам усе нових щораз гірших епітетів. Наше вухо до того призвичаювалось, аж помалу, головне від "Української Хати" Микита Шаповала — у Східній Україні, та більш-менш від Федюшки (Євшана) в Україні Західній почало входити в моду самопаплюження. Все частіше нотувалися негативні риси української нації, не допускалось ані винятків. В останніх часах коли розперезалась еміграція, якій взагалі не було чого вже губити, а умовини життя викликали злість на всіх і на вся та призвичаювали дуже легко позичати очей у Сірка, ті друковані й словесні самобичування перевищували всякі флагаелантські[31] та й ставали просто неслухняними. Здається нам, що тут треба було б хіба дати пальму першенства "Краківським Вістям", де в однім періоді подібна лектура подавалась у кожному числі, часами й на різних місцях.

Але все те, в дійсності вже не мало ваги, бо що б там не балакали невідповідальні здебільше аноніми в безвідповідальній емігрантській пресі, хоча й немало це нам шкодило в опінії чужинців (мовляв — "вони самі так про себе говорять!") — уже перед ними було сказано аж забагато. Були далеко гірші оті грізні, вбивчі свідкування, сказані вже давніш у широко-одвертій чи мало-прикрованій формі з підписом наших найвизначніших людей, вихвалених патріотів, узнаних письменників та возвеличуваних громадських діячів.

Не маю змоги взяти прецизні цитати, беру лише з пам'яті й можу помилитись у слові, але ж суть лишиться та сама.

Поперед усіх речник українського народу Тарас Шевченко. Геній і пророк, що як говорять дав українцям нову Євангелію, в посланії, зверненім до українців усіх діб минулих і прийдешніх, загалом називає їх усіх

...недолюдки,

Діти юродиві,

бажаючи в "дружнім посланії" тим землякам, що "на чужині шукали доброго добра"

Ох, якби то сталось, щоб ви не вертались,

Щоб там і здихали, де ви поросли.

Бо ж загалом, на думку Шевченкову, наші "славні Брути" —

Раби, підніжки, грязь Москви,

Варшавське сміття.

Після того нема дива, що їм приписуються риси дикунської жорстокості

Гірше ляха свої діти
Її (Україну) розпинають,
Замість пива — праведную
Кров із ребер точать.
Ці люди — неситі злодії з діда-прадіда, радніші взяти з собою
Дідами крадене добро,
про що наш найбільший поет читає просто з очей своїх земляків:
На очах ваших неситих,
що їм
чиєю кров'ю
Ота (наша) земля напоєна...
Вам байдуже, аби добра
Була для городу.

І цю жадобу до захоплення матеріальних дібр підкреслює поет у земляків, що їх загалом зве —

Славних прадідів великих
Правнуки погані,
що, однак, уже не будуть ані гідними прадідами для поколінь прийдешніх, бо ж
на віки прокленетесь
Своїми синами,
як не тільки "недолюдки й діти юродиві", але ж як і пустомелі, що приносять
додому

Великих слів велику силу,
Тай більше нічого,
при безмежній ігноранції:
все те знаю,
при не менш безмежній зарозумілості:
— І ми — не ми, і я — не я!
аж поет виходить із себе:
Чого ж ви чванитеся, — ви,
коли ж, згадуючи "тяжкі діла дідів наших", поет приходить до висновку ніби й ціла
історія українського народу — "давня година" — "срамотня", себто ганебна.

За Франком, що теж подібне писав, наприклад, що "не любить Русі" (України), іде
українська Касандра — Леся Українка, що для нас особливо залюбки роздавала епітет
— "раби" й "раби рабів".

Немалою постаттю в українським життю був і Панько Куліш. Та ж, не маючи його
ані одного рядка при руці, згадую тільки характеристику запорожців, що були цвітом
нації, —

Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.
А про "козацький нарід" П. Куліш писав:

Народе без пуття, без чести і поваги,
Ти, що постав з безмежної одваги
Гірких п'яниць і розбишак великих...

Та ж може новіші, молодші обсерватори українського життя й співці українського народу та України "в цілості" мають для своїх земляків ліпші слова? "Але, кде пак!" сказав би чех. Ось — новітній бард — О. Олесь:

А ми — каліки і старці.

Або:

— Все — сусіди, свати, земляки,

Все — Степани, Івани, Іуди.

Або:

Божя правда в світ іде,

Божя правда вас питає

І не знайде вас ніде.

Згадаю ще ближчого — Є. Маланюка, що адресував цілій Україні такі слова:

Лежиш распутна на распутті.

Нарешті, знайшовся видатний наш критик і публіцист — Д. Донцов, що назвав увесь народ "народом-бастардом" (ублюдком).

Мали ми одного філософа — доброго старчика Сковороду, і той питав:

Кій біс серце украв наше,

Кій нас мрак осліпив?

Але ж не тільки поети, публіцисти, філософи, що, оперуючи словом, часами "для дзвоніння", беруть "вищу ноту". Згадаємо найстриманішого з наших найвидатніших діячів, Євгена Чикаленка, що раз-у-раз називав усіх українців "народом анархістів".

Не шукаю цитат у Михайла Грушевського, саме нині славленого, ні в Богдана Лепкого, саме нині возвеличеного, не вертаюся до Федьковича, але наприкінці мушу зацитувати ще речення зі свіжих спогадів відомого повстанського отамана Орла (Гальчевського), що в 1941-му році пише про своїх повстанців:

"Часами найпевніший чоловік ні з того, ні з сього зраджує. Ця прикмета дуже розвинена в українській нації. Ми — українці люди крайностей: маємо безліч героїчних одиниць, а в той самий час і багато інертних, а ще більше тих, які будуть поборювати своїх братів при допомозі чужих сил за ті вигоди й обіцянки, що їх ворог дає чи має дати з нашої кишені".

Ці слова писала рука, що пролила безліч крові чужої й рідної, писала, в практиці ствердивши пророчі Шевченкові слова про двох Іванів, що з них

Один буде, як той Гонта,

Катів катувати,

Другий буде...

Катам помагати, —

Він вже в череві кусає...

Будучи в історично-ворожій чужині й цілим серцем прагнучи до рідної Землі й

рідного народу, я пив жах із цих і багатьох інших цитат. Це питання страшило мене більше, як смерть, бо ж воно, щоразу як виникало, викликало бажання цю смерть самому собі заподіяти. Тож я все далі й далі уперто шукав. Коли ж сповнювався вже великим віком і мої пошуки були все безнадійні, коли я все ж таки зробив бодай один справний висновок, що в цій справі не рішає ні нагода, ні природа, ні доля, ні фатум, ні навіть чужі впливи, ані поневолення, ані ремінісценції частинного рабства, — випадково, як це буває з усякими винаходами, впав я на думку, що розв'язує цілком задовільно це страшне питання. Може навіть більш, як тільки задовільно, бо в тій відповіді лежить і — говорю навмисне виглузованими словами "рецепт спасіння України".

Свого "рецепту", респектіве — не рецепту, бо його вже й не треба шукати, але свої анамнезу й діагнозу[32] я ні в кого не позичав, у нашій чи якійсь чужій літературі чи пресі не здибував і сам хочу її тут вперше звести до купи. Саме тут, бо ж справа найдужче в'яжеться з вище зробленою характеристикою московської поваги та психе, а також і тому, що ця справа дуже довгий час була загрозою моєї смерті, коли ж і не фізичної, то моральної, а часами і другої й першої. Та що понижа тема може бути зтяжкою для пересічного читача-ляїка, пробую писати як найпопулярніше зі свідомою шкодою для прецизності викладу. З тих же мотивів мушу заходити здалека.

Духове життя людини виявляється чотирма душевними функціями: почуттям, хотінням, спостереженням і думанням. Кожна з тих окремих функцій-коліс душі може бути цілком відокремлено порушена. Отже тоді, як говорять лікарі душевних немочів — "візок посувається на трьох колесах". При чому, коли пощастить третє коліщатко поставити посередині одної осі, то з чотирьохколого візка утворюється трьохкілка, настільки стабільна, що принаймні спочатку ані не помітиш, що візок не повноцінний, має три, а не чотири, як нормально, точки опертя.

Наприклад, у когось занедужала чуттєва функція. Почуття пошкоджено й людина не може почувати, як інші люди. А тим часом цілком справно, як усі душевно дужі, спостерігає, бажає й думає. Отже такий чоловік проїздить життям ніби на моральному візку, а не на трьохколці й здається майже нормальним, навіть частіше: не здається ненормальним. А тим часом, коли йому бракує морального почуття, він не захищується морально. Тобто в такого немічного, як кажуть "не в порядку затримуючі центри". Людина ж, що не має справно діючих "затримних осередків", нездібна розуміти, що є ганьба, а що — честь, що є добро, а що — зло й де між ними лежить границя. Тому такий чоловік здібний на все найбрутальніше, на все найгірше. Є то "злочинець у потенції" (можливий злочинець), що хоч і не зробив жодного злочину, однак при відповідній нагоді може допуститися найгіршого злочину, чим викличе найгостріше осудження суспільства. А тим часом є то не негідник, лише бідна людина з хворою душею, в стані легкого божевілля, так званого психозу.

Причини психічних захворювань чи аномалій (природних, ніби порух) вельми різноманітні: зовнішні й внутрішні, залежні від волі немічного, і незалежні, здобуті самим хворим, чи передані йому від родичів спадком, або навіть від дідів дорогою так

званого атавізму, раптові й тривало діючі (хронічні). Всякі психічні порушення й захворюння страшні, як для немічного, так і для суспільства, в якому він обертається. Але мабуть найстрашніші захворюння спадкові чи атавістичні, бо вони цілком фатальні, тому що постають без провини хворого, передаються його потомству та являються цілковитою несподіванкою для оточення немічного. Багато спадкових психоз походять як наслідок інших попередніх захворюнь, що зачіпають психе людини, власне — зачіпають мозок і сполучений із ним нервовий апарат. До тих немочів у першу чергу належать пранці (сифіліс) та епілепсія (чорна неміч, падуча хвороба). Але ж усі духові занедужання й усі душевні порухи приводить до вибуху найбільших ворог людства, як справедливо говорить наша народна словесна творчість: продукт вигадливості чорта — алкоголь.

Дуже прошу того, хто дочитав до цього місця, не зражуватись прочитаним, а перебігти очима ще дальших зо дві сторінки. У них не буде нічого з популярних метеликів чи казань "про шкоду від горілки", але знайдеться щось, про що читач-ляїк може таки ніколи й не чув протягом усього свого життя.

Кожний знає, що алкоголь змінює людську вдачу, і то подвійно: зараз по оп'янінні, раптово, і після довшого регулярного вживання — на тривко, часом і на все життя. Кожний також знає, як та людська вдача відмінюється: тут вона "веселить серце чоловіка", тут викликає засмучення і п'яні сльози, одного пригноблює й робить мовчазним, іншого — балакучим та дотепним, ще іншого пасивним і приязним, другого ж гнівним, шаленим і безоглядним.

Та ж було б, як кажуть, півбіди, коли б ця зміна вдачі відбувалася тільки на час оп'яніння ним. Страшнішим або й цілком страшним прокльоном алкоголю є його здібність витворювати у споживача тривалу "алкоголеву вдачу". Тобто споживач навіть малих доз, той, що ніколи ані не був порядно п'яним, під впливом сталого й довшого вживання алкоголю перетворює свою душу на "возик із трьома колесами". Освіта й виховання здебільшого урегульовують брак четвертого кола, мовляв переставляють третє коло на середину осі, і така людина, особливо, коли це вихований інтелігент, виглядає для всіх людей його товариства цілком нормальною людиною. В деяких випадках це людина "трохи дивакувата", яких здибаємо докола сотки чи й тисячі. Іноді навіть це — тільки "нервозна" людина, — дуже запальна та експансивна й легко підлягає змінам настрою, згідно — разом із тим дуже легко (і безпричинно) змінює своє відношення і до людей, і до ідей.

Це вже може бути дійсно страшним, але ж справді жахливим, просто несамовитим є те, що такий "прихований алкоголік" є передавачем своєї "алкоголевої вдачі" своїм нащадкам. Бо ж від кожного, хто "випивав по маленькій" може народитися п'ять-сім чи й більше хоч би й цілком "непитущих", — одначе вже алкоголіків, котрі (тут уже й волосся може стати свердлом!) самі, ані не вживавши алкоголю, можуть (не кажу: мусять!) передати дідову "алкоголеву вдачу" своїм дітям, припустімо — знову тільки сімом. Тож, таким чином, один із членів нації, який, як кажуть москалі про доброго взірцевого чоловіка:

Перед абедом водку п'ють,

Імеєт чін (службову рангу) і в Бога веріт,

той чоловік сам-саміський може передати $7 \times 7 =$ тобто 49 чи півсотні прийдешніх своїх нащадків "алкоголеву вдачу", тобто психічну недугу. Тут же треба ще зазначити один по істині диявольський звичай, що століття існував і на Московщині і в Україні: кількадедне пиячення протягом весілля, внаслідок чого велике число молодих жінок, які також мусіли в цій добі пити горілку, — були запліднені. Тобто наче навмисне отруювали не тільки "ненароджених земляків" наших, а навіть щойно запліднених, надаючи їм "алкоголевої вдачі", помимо й усяких інших, явних і грізних немочів, як от епілепсія, сомнамбулізм, аж до повного ідіотизму чи кретинізму.

Ще за часів моєї юності в кожному нашому найменшому селищі були такі "дурники" та "юродиві" — офіри батьківської необачності. В чім же виявляється "алкоголева вдача?" Наводжу далі слова відомих чужинецьких психіатрів та видатних знавців наркоманій.

Алкоголева вдача вельми характеристична у москалів. Може навіть найхарактеристичніша. Хто перший положив їй заклад — не можна сказати напевне, але ж можна гадати, що підклад для неї було утворено ще раніше часів Володимира. Вже літописець Нестор констатував готовий факт, сказавши:

— Руси веселіє єсть пити.

Та ж сам Володимир мав міцну голову й міцну руку, хоч і допускався чинів, яких могло б і не бути, коли б мав на алкоголь інший погляд. Але ж Володимир у часах свого поганства санкціонував пияцтво для своїх підвладних, із яких чимало ще жило "скотім образом", як свідчить літописець. І — дуже можливо, що правда на боці Юрія Липи, коли, говорячи про життя старого Києва, він констатує, що "істотою того побуту, центральною подією, віссю забав і втіх — був "бенкет". Ті бенкети тривали тижнями й культ опойних напоїв увели як конечність у перебіг і буденного, не лише святочного дня. Налогові п'янства, почавши з еліти, підпала вся народна маса, до останнього смерда і хлопа, включаючи жінок і навіть немовлят, яким "для ради сна" затикали "куклу" — вузлик із хлібом, намоченим у горілці.

Володимирова хиба полягала в тому, що він санкціонував пияцтво для всіх своїх підданців. Коли б же був дозволив його тільки всяким новгородцям, суздальцям, псковитянам і т. д., людям "окраїн" своєї велетенської держави, ми були б нині найвидатнішим і наймогутнішим народом у світі.

Але ж алкоголь став і нашим гробом.

Що ж, однак, нормальна психе осілих українців вельми різниться від вдачі тієї кочовницької збиранини, що створила московський нарід, алкоголеве отруєння протягом принаймні тисячі років, датуючи від Володимира, проявилось у нас подекуди в меншій мірі, як у москалів. Навіть у меншій, як у поляків. Не входжу тут у питання, чому саме, бо це — вже цілком поза моєю темою. Лише констатую, що нас зближує з москалями наслідок саме спадщини Володимира, князя Київського. Бо ж москалі в більшій, ми — в меншій — але все ж у дуже значній мірі маємо "алкоголеву вдачу".

Виявляється вона здебільшого чуттєвою вразливістю, втратою шляхетних стремлень та втратою чуття слушності й толеранції (що й констатує Т. Шевченко). Вона доводить до прудких припинів злоти, ненависті й мстивості, що ніяк не відповідають причині чи імпульсові. (У нашій літературі — тисячі прикладів). Ослаблення волі є конечною рисою вдачі алкоголіка: безконечна балакучість, сталі планування, присягання собі й іншим, — а кінець-кінцем — Куприянівське — "Якось то буде". Страшений зріст егоцентризму[33], а з цим зв'язана необґрунтована зарозумілість. (Цитати — у Т. Шевченка). Зарозумілість виявляється в словесних перемогах над усім і над усіма. Алкоголік усе зробив би краще, ніж зробив уже хтось інший, він має геніальні плани ("Ось я, якщо..."), але є це лише "солом'яний вогонь". Із того виходить песимізм ("— Мені ніщо не йдеться"), і почуття заздрости ("У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила..."). А тимчасом усяка праця його вельми обтяжує ("Та ж я — переобтяжений працею!"), тож нехай, що треба, робить хтось інший, особливо, коли потрібна праця систематична, дрібна, мозильна, непоказна. Тому тисячі розпочатих речей, що все мають бути "у світовому масштабі", а закінчуються злісним і трагічним — "Та ну його к чорту!", "Най вони роблять, а я усуваюсь" (виходжу з товариства, редакції, партії, всякої збірноти). Бо ж алкоголік з приводу всього резонерствує і є органічно настроєний проти всіх порядків, тобто органічний анархіст. (Констатування Євгена Чикаленка). Алкоголік взагалі легко пускається берега й доходить до вершка цинізму в своєму світогляді, при чому стало має стремління до дотепу. (Шевченкове — "діти юродиві", Кулішеве — "нетяги й бурлаки"). Тому алкоголік скрізь поводить, як дома, — розперезано ("Ех, гуляй душа, без контуша"). Тому при всій своїй злісності, він усе схильний до хвилювого приятельства, однак за хвилину вже другого ображає ("Я вам по щирості скажу, що ви — такий то й такий то!") та ж знову за чаркою легко мириться ("Де ковбаса та чарка, там минеться і сварка").

У людей, що притримуються "доброго тону" всі такі риси вдачі дуже маскуються стандартним добрим поведінням, і тоді їхня чула м'якість часто примушує їх "м'якнути" й плакати. (Цитати в Гулака Артемівського — "Запорожець за Дунаєм" — "Глянули: кругом Січ — та й заплакали", також диви мій етюд про д-ра Степана Смаль-Стоцького). Через ту м'якість таким людям дістаються епітети "людей шляхетних". Однак вони зненацька можуть ошарашити своє оточення чином, якого нічим не можна висвітлити, чином грізної жорстокості (вбивство Гонтою власних дітей, що не були нічого винні й не могли розуміти, в чім могла б бути їхня провина. Таки ж не було жодної тяжкості повернути їх з уніатства на православ'є!).

Та ж люди алкоголевої поваги здебільшого стають мучителями своєї родини, "зривають злість" на слабших і залежних (П. Куліш: "Сльози жінки, серця міць, п'яна лайка день і ніч"). Тут же по дорозі найменшого спротиву виявляється їхня жорстокість. (Народна пісня:

Візьми, синку, нагайку-дротянку

Та бий жінку з вечора до ранку!)

Однак, хто зуміє в таких людей зачепити правдиву струну їхньої слабої волі, той

приведе їх, куди схоче й цілком окульбачить. (Слова баби Риндички до Пріськи московки). Ще є цілком оригінальна риса алкоголіка: недовір'я й зневага до людей. (Чи є у нас діяч, якого не обвинувачували б у злодійстві та зраді й продажності?).

Опускаю багато дрібних рис, що всі вони надто гостро занотовані в нашій літературі, але мушу додати ще дещо фатальне.

Спеціалісти запевнюють, що алкоголізм підтримує постання епілепсії. Епілептик не мусить бути раз-у-раз у пароксизмі (перепаді хвороби). Однак у нього бувають короткі, просто секундові втрати свідомості (припинка свідомості). Це про неї часто чуємо на судах: — "Присягаюсь Христом Богом — сам не знаю, що зо мною сталося!" Є це часто повна правда, бо ж таких коротких "виключень свідомості" навіть може не помітити співрозмовник у жвавій розмові. Але ж за тих кілька секунд епілептик може зробити чин, фатальний для себе й цілого суспільства. Ось у значній мірі пояснення для наведеної вище цитати отамана Орла про зраду найпевніших людей. Що ж може зробити такий чоловік, коли він має владу! (Чи не це той випадок із Сірком, коли вирізав 7 000 братів-поворотців?). Деякі епілептики, так мовити з шаблонності чи трафаретності, наданій вихованням, і в менти затримки свідомості, еднають якось доцільно свої три колеса, але ж, деякі, мов ті сновиди, не уявляють самі, що вони зробили чи сказали. Навіть часом по довшій дорозі не знають, як туди дістались.

Спеціально для вдачі епілептиків вельми характеристичний егоїзм навіть безпредметний ("Ні сам не дам, ні другому не дам"), злісність так само навіть безпредметна. (Див. у М. Коцюбинського — "Фата морґана"). Але що найтрагічніше було для України саме в р. 1941-му, то те, що вбивник епілептик завжди спалюжить свого офіру, завжди зогидить ним забитого.

Окремо стоїть іще, як прояв алкоголевої вдачі, душевна заосталість. Констатується, що людина алкоголевої вдачі може мати великі мистецькі здібності, але не здібна до інтелігентності. Не хочу наводити прикладів, що їх знаю з життя, скажу тільки про всяких наших мистців із народу (кустарів). Одначе такі люди, коли їм через свої мистецькі здібності поведеться вилізти нагору, — можуть наробити просто страхіть.

Як наслідок алкоголізму може бути й інша психічна недуга. На початку ця страшна неміч довший час нічим не виявляється. Ніхто не помічає в немічного жодних душевних порух. Але, між іншим, це людина нездібна до точності ("ніколи вчасно на засідання"), забудькувата ("вузлики на хустці"), несповна і т. п. ("якось то буде! Хіба не все одно?! Та ж я обіцяв, але не міг виконати!"). Такий хворий нездібний до комерції ("хіба я жид?"), легко робить дрібні злочини (наприклад: наклепи, брехні, дифамації, присвоює позичене). Він часто буває безсоромний (погана лайка, сороміцькі анекдоти, хамство в жартах).

Нарешті, під впливом алкоголю постає безліч більших і менших "маній" та всяких легших душевних порух, що роблять із доброї людини неприємного "дивака". Такий "дивак", що його всі вважають за безобидного й смішного, в дійсності може бути незвичайно небезпечний, дарма що має нехай і становище університетського професора чи видатного громадського діяча.

На психіку людини, отруєної алкоголем, кінець-кінцем має великий і шкідливий вплив малярія, якої по наших сторонах особливо в останні часи об'явилося чимало...

Гадаю, що в повищому лежить причина всіх негативних рис індивіда українського походження, втім же — і всі темні сторони нашого громадського й державного життя, чи — говорячи ширше — всієї української справи. Гадаю, коли вже слово сказано, спеціалісти-психіатри дослідять зачіплене питання й науково його обґрунтують. Але, й незалежно від того, Товариство "Відродження", що було створене у Львові, має завдання, далеко вище й незрівнянно важніше, як воно само про те думало.

Так, хоч на прощанні мене й мастили всякими солодкими і м'якими словами, я не дав себе намовити й перенісся до рідної Полтавщини.

Не була вона якась незвичайна. Вже й тоді бачив я багато земель кращих, земель, де життя пробігає вигідніше, де й люди своєю вдачею та побутовою культурою не гірші, а може й ліпші. А все ж таки почувались ми просто щасливими, опинившись "вдома" після перебування в тій колючій чужій чужині. Дійсно є щось просто мудре, Богом людині прищеплене в отій незрозумілій стихійній любові до рідної землі. Бо ж, коли б не було цього інстинкту жоден англієць не жив би у своєму вогкому Альбіоні й кожний, хто мав би змогу переплисти 33 кілометри Ляманшу, перся б із своєї санаторії для рептилій у казкову Італію. А що вже казати про бідних японців чи й ісландців, що їм не тільки тепло, а й само сонце взято на тижні й місяці...

Того ж дня, що я приїхав у Полтаву, зайшов до Губерніального земства і там прийняли мене не менше по товариському, як при першій візиті в Тамбовському земстві. Другого дня я вже мав призначення на ветеринарний пункт у містечку Мала Перещепина, Константиноградського повіту. Було це дуже миле містечко, всього за неповних 25 верст (кілометрів) від Полтави, при річці, при залізничній станції. Були тут не порівняно ліпші умовини службові, знайшлось прекрасне помешкання, було багато інтелігенції, а між нею й свідомі українці.

У Малій Перещепині менше було й зустрічей зі смертю. Але моя стара — можу сказати: приятелька — все ж таки не забувала про мене й тут. За той рік, що я там пробув нагадала вона мені про себе тим, що на повному ході по вимощеній "булижником" дорозі мені вломились вилки на велосипеді. Утворилась, як говорить фізика, "пара сил", із котрих було досить і одної, щоб убитись, коли ж прийняти ще на увагу, що я вилетів із сідла на два кроки від міцного придорожного кам'яного стовпа. Одначе тих "двох сил" вистачило лише на те, щоб пороздирати мені всю одежину та поздирати з рук і з ніг шкіру. Кілька разів довелось також вивернутись із поштової "брички" (мабуть москалі назвали так візок від слова "брикати"). Про це не варт було б і згадувати, коли б один із візників не заплатив за те "брикання" обома переламаними ногами. До таких же біжних дріб'язків додаймо й випадок, коли при огляді масивного земського огира, я присів іззаду нього на почіпки, а фельчер передчасно пустив коневі ногу. Веселий коник "пожартував" і цокнув мене копитом просто між очі. Та ж кінь був некований, а моє чоло було прикрите смушевою шапкою. Отже, пролежавши кілька

хвилин без свідомості, я вже за три-чотири дні забув і про ту розвагу.

Одначе й у Перещепині сталося дещо, що варт згадати на цьому місці.

В початку грудня прийшла нам депеша з Диканьки, що вмерла моя сестра по других, Юля. Перед роком, мавши 19 літ, молода, гарна й цілком дуже вийшла вона заміж за відомого тоді (а ще більше — потім) українського діяча, що пішов у панотці. Умови їхнього життя на парафії були такі "вигідні", що восени Юля почала кашляти, протягом перших зимних місяців кашель перейшов на блискавичну горлову туберкульозу й вона, привівши сина, перед святом Миколи розлучилась зі світом. Такі були тоді умови існування та праці сільських культурних робітників на нашій, порівнюючи ще дуже культурній Полтавщині.

Я не міг поїхати на похорон, з огляду на службові повинності, тож поїхала дружина сама. А я, повернувся пізно зі службової поїздки, як звичайно, вельми втомлений, бо умови переїздів у нашій хліборобській стороні були не порівняно гірші, як у кочівницькій Московщині. До того ж і тут на весні й восени комунікація припинялась: легендарна Константиногородська чорноземля розмокала так, що коні були безсилі витягнути колеса з багна, що засмоктувало й маточини.

Молода наша служниця, незвичайно мила й услужна, що про неї ми з дружиною й частими гістьми співали часто харківської пісеньки:

Я б до хати куховарочку найняв,
А до груби — та топільничку,
До долівки — ще й метільничку...

подала мені добру вечерю. Я перечитав пошту й газети і раніш, як звичайно, пішов спати. Спав міцно. А відомо: що міцніше людина спить, тим менше потребує сну для реставрації своїх сил. Тож і я швидко виспався, а тому вранці легко пробудився, хоч і було ще передчасно. Розбудив же мене незнайомий голосний шелест-шум, немов би десь близько бурлив веселий ручай.

Із ліжниці вели в кухню малі дверцята зі склом у верхній частині. Скла були затягнені густими шовковими запонками. Я прислухався і враз пізнав, що шарудіння виходить з кухні. Глянув на віконця в дверях і трохи здивувався: крізь запонки ясно світило сонечко.

Чи ж я так довго спав? Припустім... Але: як може мені світити сонце крізь темну й міцну, мов шкіра, запону? Та ж сонце сходить і світить не з кухні!

Несподівана тривога підкинула мене на ліжку. Я зірвався на ноги й широко розчинив дверцятка. Раптом на мене хльоснув величезний вогняний стовп. Враз мені забило дух, червоні язики мазнули по обличчі, обсмалили брови й зачепили волосся на голові. Зачинити двері я вже не міг, бо ж у тій хвилині ліжниця наповнилася чорним димом. Однак дим стояв над ліжками, не сідаючи на підлогу. Я впав навколяшки і, повзаючи по підлозі, махом одягся, ще поповз до писального столика, витяг відтіль документи свої та чималу квоту земських грошей, ще вибрав із шафи дорожності дружини, а тоді відчинив другі двері до їдальні. Був уже останній час: коли я вискочив із ліжниці, вже зайнялись перші мостовини й почали горіти ліжка.

Причина ясна: наша "топільничка" наносила пів кухні соломи (у тім повіті дрова — рідкість) запалила в грубці, саму ж її вимело кудись із хати. Палаючий віхоть вирвався з печі на солому, ціла купа перетворилась у море вогню, в якому тріснула велика бутель із нафтою, що стояла в кухні.

Знавці говорили, що коли б я був "прокинувся на п'ять хвилин пізніше, то напевне вже не прокинувся б узагалі". Тож тепер переді мною смерть об'явилась не як біла, студена відьма з крижаних Тамбовських піль, а як рум'яна, жагуча красуня — вогняна квітка...

Саме в тій добі московські "казаки" та кавказькі чеченці "ліквідували" першу всеросійську революцію. Що ж я вже мав ще й з інститутських років перед Миколаєм Романовим, самодержцем всеросійським дуже умазане "рило в пуху", — то по тій пожежі мені вже недобре спалося в дальші ночі.

Коли ж почався рік 1906-ий, мене спеціально попередили, що арешту я не уникну. Тікати я не думав, лишилось ждати. І справді одної зимової ночі: стук-стук! у віконце й у двері:

— Здоров, Еоле, пане свату!

Та ж зрештою замкнення в острозі минулось мені цілком щасливо: навіть мене не били, навіть не лаяли не те, щоб, як стало потім звичаєм, враз "становити к стенке". В царській тюрмі було коректне поводження, бо, що не кажи, цар, як говорить Гомер про Євмена, в популярнім тоді перекладі:

— Хотя й свінопас, но прілічія ведал.

Для мене ж, як молодого письменника, ті сто днів відпочинку "на Романовській дачі" (літниську) мали й чимало цікавого. Одне ж там, де я був під найліпшим захистом, двічі просвистіли кулі біля мого вуха. Раз "політичні" (тут по-перше признаюсь — і я з ними!) запротестували проти якоїсь дрібної "несправедливості", а по-друге, коли я, глибоко замислившись біля ґратчастого віконця, не почув адресованого до мене патрулем вигуку:

— Атайді ат акна! (Відступись від вікна!).

Та московські "салдати" були погані стрільці. Щоправда, як буде мова далі, мало чим ліпші були й вояки з армії Петлюри...

Загалом же ця полтавська в'язниця стала в дечому для мене ціннішою за полтавську духовну семінарію. Знову хочу тут зробити маленький відступ набік.

Із непорозуміння перебув я без потреби майже два тижні в тісній "одиначці". Спочатку почування забивали мою думку: нерви гули так сильно, що жодна думка не могла спокійно осадитись у мозку. Вперше я відчував страх життя, мовляв: що ж далі буде зі мною, з дружиною, з моїми рідними? Далі прийшов страх становища: уражатимуть, допитуватимуть, битимуть, бо ж я — безборонний проти брутальної, жорстокої, мстивої сили...

Однак перші дні минули тихо й спокійно. Після тих хвилювань, що переживалися вдома за останні тижні, вже моя сепаратка почала мені видаватися якоюсь санаторією

для розхвильованої душі. Ніхто мене не зачіпав, звертались до мене делікатно, — і я почав призвичаюватись до нового довкілля. Було аж надто часу, щоб без поновлення причин та імпульсів нерви могли перебувати в сталому напруженні. І тоді в голові почала об'являтися думка.

Масовий читач книги, як лектури, майже ніколи не здibuється з переглядом систематичного ходу думання тієї чи іншої живої особи. Бо ж у книзі, якщо буває, то буває здебільша фрагментарно подано думки "героя" оповідання чи психологічної повісти, — особи, вигаданої автором, у яку письменник, хоч і вклав найчастіше думки свої власні, мусів їх в інтересах мистецьких більш чи менш підкрасити. Це — конечно, бо ж мистецтво все є лише наміснем життя, хоч би часто й було ліпше та цікавіше за живе життя. Коли ж автор подасть читачеві перебіг думок власних, не від чужого імені, то здебільшого масовий читач поставиться до нього чи то з розчаруванням, чи то з резервою. Мовляв один: це — філософія! Нудно. Мовляв другий: — Чи ж мені цікаво, що мислить сам Королів-Старий чи інший дійсний письменник, А. Б. В.? Отже повторюється звичайна історія, що її я з великим інтересом спостерігав у своїх студентів, коли викладав на еміграції у високій школі. Бувало, оповідаю навмисне, як можу найцікавіше, скажім, про якесь небуденне й незнане слухачам явище з життя тварин. Спочатку аудиторія слухає уважно, з явним зацікавленням. По п'ятих хвилинах хтось починає позіхати. По десятих — у більшості очі блудять по стінах, ще далі — стають, мов у морожених судаків, соловіють. А вже перед кінцем сорокахвилинної лекції частина студентів таки щиро дрімає. Коли ж когось питаєш, про що саме я розповідав наприкінці лекції, більшість не годна відповісти, бо попросту — не чула. Бо ж виклад було запропоновано офіційно. А на офіційний виклад є традиційний погляд: це — нудьга.

Одного разу десь на прогульці, при ріці було зо мною понад десяток студентів-неприродників. Ми посідали при березі відпочинути й хтось запитав мене про якесь явище природи. Я почав пояснювати, побачив велике зацікавлення слухачів, — і перевів своє оповідання на тон шкільної лекції. Був це виклад, цілком такий, як офіційні виклади моїм агрономам. Та ж, на моє здивування, студенти-економісти, техніки й двоє-троє нестудіюючих, цілком невідготовлених до викладу людей, слухали повних півтори години тієї імпровізованої лекції, яку я навмисне щодалі дужче деталізував із неослабленим для них інтересом. Тим часом виклад із нашвидку безперечно був менш пов'язаний і менше систематичний, як виклад підготовлений для лекції в аудиторії. Тим часом своїм студентам-агрономам я не раз повторяв: — Кому нецікаво — не приходьте. Я викладаю вам з обов'язку, для вас, ви ж слухаєте з доброї волі, для себе. Отже, хто не хоче, нехай себе зайво не мучить.

Після тієї пригоди на березі річки, я повторив уже в своїй аудиторії кількаразово інший досвід. Дня, коли моя аудиторія була повніша, я починав лекцію про одне, а коли помічав вираз втоми в очах тих, що сиділи до мене найближче, — говорив:

— Мої панове. Здається, що вас це трохи нудить. Кидаю цю матерію, а розповім вам щось цікавішого.

Всі раптом оживали.

Одного разу на лекції з ветеринарії я розповів цілком програмово, з багатьма подробицями оту пригоду про мою зустріч зі сказаним псом у Диканьці, при чому дав повний науковий виклад про сказ взагалі, про мікробіологічну сторону немочі, про Пастерові експерименти й досягнення, профілактику і т. д., одно слово, цілком системно вичерпав тему. Тоді було в мене за розкладом лекцій дві години, одна за одною. Для досвіду я не перервав викладу по першій годині, а закінчив аж наприкінці другої, себто без перерви говорив 40 + 10 + 40 хвилин, чи 1½ години на тему складну, прецизну, за студентською термінологією "про нудь зелену".

Отож буває і так, коли читач побачить у белетристичній книзі уступ із думками автора, себто "нудну філософію". А що вже, коли та "філософія" ще має й релігійне забарвлення! Тоді вже це — просто "попівське казання", вислухати яке в більшості не вистачає навіть і пристойності. Тож прошу: не вважайте дальшої сторінки за "казаннячко": може ті мої тодішні міркування допоможуть комусь оформити свої думки й тим послужать комусь на користь.

Перша думка, що в'язала мої емоції з логічними міркуваннями, була така:

— За що?

За що я, що в інтересах очевидної правди й справедливості з відкинутим заборолом по лицарському виступив проти ворога, фактично — не мого, але багатьох добрих людей, — тепер перебуваю в цім жаліснім стані, що загрожує мені в дальшому великою прикрістю й мукою (приблизно 8 років у Сибіряці?).

Треба було подумати чимало та зійти з витертого шляху, щоб, нарешті, відповідь оформилась приблизно так. Не "за що", а "тому", що ти вступив у боротьбу, не мавши належної сили, себто без шансів на перемогу.

Отож і сидиш "за те", що на важливу річ пішов із почування, легкодумно, а не за розрахунками холодного розуму. Хто ж виступає нерозумно, при всіх умовах дістає по носі. Власне не тільки дістає, але мусить дістати. Таки ж і наш народ, що мав довгий досвід у багатьох генераціях, узнав за правду сказане ним у стародавній нашій приказці: — Дурня і в церкві б'ють.

Признай, що ти вчинив немудро.

— Нехай і так, — погоджувався я. — Але ж я пішов боротись за правду. Чи ж не сказано: Контра спем сперо? (Надіюсь проти надії). Нехай, що це було нерозумно, — я й не виграв. Але — за що ж мені кара?

І знову несправно поставлено запит, — відповідала мені спокійна логіка. — Не "защо", лише знову — "чому"?

Я. — Нехай. "Чому ж"?

Логіка. — Тому, що ти виступив безсилий проти сильного, помилково вважаючи, що він — уже переможений. Приятелю, ти ж маєш розум, а так мало з нього користуєш! Але — спокій! Адже ж маєш надолуження в свідомості, що терпиш за правду й боягузом не був.

Я. — Так, я не був боягузом!

Логіка.— А тимчасом ти — рядовий інтелігентик — борешся з наймогутнішим самодержцем, що має тисячі жандармів і мільйони війська! За цю приємну свідомість треба заплатити деякою прикрістю. Чей же — правда?

Я.— Правда. Але ж, що маю робити далі?

Логіка.— Коли ініціатива не твоїх руках, — то — мало. Перечекай терпеливо до зміни обставин. Поки ж що не зроби чогось, за що потім могло би прийти каяття. Каяття понижує до такої міри, що вся попередня радість від задоволення собою, буде на все заболочена. Головне ж: не зроби чину непродуманого і не вловися на чужу думку. Бо ж чужі, хоч і наймудріші думки, мало придатні для життя індивіда, але ж розумний, користаючи з чужих думок, витворює думки власні, що з ними й живе мудро.

Я.— Погоджуюсь. Однак питання до цього ж: що я маю робити тепер?

Логіка.— Вважаючи, що ти боровся за правду, мусиш без вагань лишитись на своєму становищі. До кінця.

Я.— Навіть до смерті? За ту кепсько зачату річ?

Логіка.— Ти так трагічно декламуєш слово "смерть"? Чи ж ти з нею ще ніколи не здибувався? Чи може ще й досі гадаєш, що вона приходить на заклик? Тому мусиш лишитися на своєму становищі при всіх умовах. Так, і до смерті. Бо ж ідеться не про конкретну — добре чи погано зачату — річ, лише — про засаду. Для душі чесної та піднеслої всяка засада — велика і варта життя.

Дійшовши до тих переконань, я знайшов повну душеву рівновагу й повний спокій. Не дратуючись, терпеливо жду зміни положення.

Та ж чекати довелося досить, і на думки було багато часу — ніколи потім у цілому житті не було стільки. Отже тепер думки ширяли ширшими колами, мов довкола каменя, що впав у воду.

По візиті до слідчого, вияснилося, що мені загрожує вісім років заслання на Сибір. Вісім років у безмежно студеному Наримському Краю, — це щось подібне смерті, і фізичній і духовій.

— Тобто, як: духовій? — питала Логіка.

Я.— Бо ж перебувати стільки часу в дикунських обставинах, це — очевидно, здичавіти й самому.

Логіка.— Є ще третя форма смерті, важливіша. Це — смерть моральна. Зломати засади — це вмерти морально. Тобто, приятелю, це є — вмерти для Бога.

Я.— Добре. Бог... От, скільки я студіював про Нього, але...

Логіка.— Його не пізнав... Знаю, друже. Щоправда твої студії йшли через уста безбожних учителів і на підставі тільки чужих запевнень, що не брали тебе за серце. При тих умовах не легко було Його пізнати. Та коли ж ти, після православної теології, знайомився з таємствами живої природи й на кожному кроці переконувався в її супрагеніальній будові та чинності, — невже ж ти не завважив і не полюбив Творця? Ось міркуй. Усю ту величезну радість, що ти — здоровий, молодий, рухливий, ініціативний і т. д. заживав у своєму житті аж дотепер: радість чистого дитинства, повної любові

доброго татка й премилої тіточки, приязнь усіх твоїх однолітків і кривняків, радість майже необмеженої волі, дорогої тобі рідної й прекрасної чужої природи, радість пізнання, радість мудрої лектури, високих забав, красних мистецтв, радість досягнень на всяких полях твоєї різноманітної, експериментальної чинності, погода духа, радість глибокого кохання й світлого власного очагу...— невже ж усе те прийшло тобі... так, "з повітря", або, як "щасливий випадок" чи "добра нагода"? Невже ж у тому нема ні розуму, ні логіки, ні доцільності?

Я.— Певно, що є. Та ж, поза радощами я мав і чимало вже прикрощів, навіть біди. Згадати: немочі, поразки, зраду і, нарешті, оцю програу та в'язницю, а в перспективі — суд і заслання.

Логіка.— В цьому світі, що ти його студіюєш теоретично і в якому жиєш, як бачив сам, нема нічого досконалого. При всьому найліпшому, конче є привіска — "але".

Я.— А чому?

Логіка.— Бо в цьому світі, що існує своєю рівновагою, перманентно діють дві сили: одна — творча, будуюча, сила Божа. На її образ і подібності будовані ми — єдині істоти в світі здібні до творчості. Друга — руйнуюча. Це сила чортова, підрядна силі Божій, але — з великою автономією. Бог, давши людині частину Свого образу і Своєї сили, на створений Ним землі передав силу творчих функцій людині. А в якому напрямі творити — подав певні вказівки у Своїх законах моралі. Від Бога — всі радощі життя і всі "щасливі випадки". Та ж у світі вартує "але". Тому проти людини на землі працює чорт. Від нього — руйнація людської творчості, всі прикрощі, також оті "нещасливі випадки". Отож коли робиш творчу працю, — підтримуєш Божі інтенції, Всемогутній тобі скрізь помагає, як отому Гедеонові, що пішов на могутнього ворога із глиняними горнятками. Тобто помагає так, що часом ти, будучи свідомий своїх скромних сил, сам собі не ймеш віри, як міг таке діло підважити. Коли ж руйнуєш, ненавидиш і мстиш, — помагаєш чортові. Конкретний висновок руйнації — занепад і смерть. Та ж не смерть фізична, що є лише виміною матеріалів і енергії, які ніколи не витрачаються, лише переходять в інші форми, як це непохибно доведено. І, власне про таку смерть не варт ані мовити, бо ж вона існує, як конечність для потреб світової рівноваги, доцільність чого відкинути тяжко. Але є та страшна смерть — смерть моральна, яка є фактично смертю Духа. Вона паралізує безсмертя й приводить до дійсного й остаточного знищення психе. Ця смерть — для пекла й для чорта. Є це зрив із мосту в вічність над безоднею, з того мосту, що ним у земному житті людини є засади, з боків яких стоять поручні милості Божої, і по боках якої все тебе спіткає Смерть.

Я.— Які ж висновки?

Логіка.— Прошу, як найкоротше: ора ет лябора. Молись і працюй. Власне, дякуй Богові за милість і працюй чесно на користь людям. Це — одинока дорога до творення свого характеру, який позбавить тебе найгидкішого: страху перед життям...

Я сидів у тюрмі всього сто днів. Першу частину тієї доби пробув, як у пустині. А в пустині, як справедливо сказала друга моя дружина[34], Наталена — "не росте ніщо, крім духа". Отже в тій полтавській тюрмі я далеко більше з'ясував собі, як у семінарії

чи в Харківській високій школі, свою життєву путь, бо ж там пізнав відповідь на те питання, що так тяжко мучило мене в перші дні — "Нащо"? Що ж зрозумів конечність творчої праці, конечність дякувальної молитви, марність ненависті й мести, — тим забезпечив я собі безліч великих радостей у прийдешньому. І тепер, стоячи вже "на Божій дорозі", я дуже вдячний "щасливому випадкові", що власне тоді, на початку свого життєвого шляху я мав "щасливий випадок" довший час перебути "в пустині".

Моя дальша поведінка в тюрмі була продумана. Поміг і "щасливий випадок". А тому я не поїхав до Нариму, а вийшов "на волю". Та ж мусів перенестися до Києва, в чому, зрештою, не було жодного лиха. Тільки ж на початку було в Києві надто тяжко жити. У ті часи — чорної реакції й загального переляку — засадничі позиції були не в моді. Але з часом поліпшало. І навіть, моя стара знайома — смерть довго не подавала про себе вістки. Тільки одного разу вночі напали на мене якісь два шибеники на пустирях біля політехніки. Вибили мене з ровера, та мені пощастило одному дати в зуби рукою, а другого торохнути під черево ногою. Ровер був майже непошкоджений — і я щасливо втік від халепи, яка могла б загрожувати смертю тільки в дальшій боротьбі.

У тій же добі сталась зі мною і на київські умовини дуже небуденна, хоч і цілком прозаїчна пригода. Тоді вже я мав невеличку посаду в київському губерніальному земстві. Одного дня пішов у службову комісію зі своїм колегою-шефом. На розі Володимирської вулиці, там, де була раніше центральна поліція, хотіли ми сісти у трамвай. Що ж вагон саме підходив, ми спішили перескочити рейки, щоб перебігти на другий бік вулиці. Шеф біг уперед, я — в нього у п'ятах. І в тій хвилині раптом голосно тріснуло над нами, біле сліпуче світло освітило вулицю, аж я затримався й усім тілом відкинувся назад. А колега зробив добрий скік наперед. А тим часом між нами вже на рейках лежав товстелезний, як гадюка мідяниця, новий мосяжний дріт трамваєвої електрики з напругою, якої не витримала б жодна жива істота.

Із тим же шефом ветеринарного відділу київського земства мусіли ми поїхати в так званий тоді "Привіслянський Край": губернії Люблинську, Варшавську й Холмську. Метою нашої "службової командировки" була купівля для земських пунктів репродукторів — бугаїв, огирів, кабанів.

Був лютець місяць. Ми — одягнені в мандрівні "романівські полушубки" — дуже теплі й легкі кожухи, в сибірських "малахях" — шапках із навушниками, з кишнями повними грошей кожний, і з револьвером. Приїхали ми ввечері на стацію Рейовець, щоб відтіль їхати до Холму, а з Холму — по різних маєтках польських магнатів. На стації знайшли порядного хлопа з парою добрих коней у широких санях. Не змовлялись за ціну. Поки ж він приправлявся до дальньої дороги, добре на стації повечеряли й платили великими банкнотами.

Надворі — ясна морозна ніч, але ж саме починають вимітати небо, бо зривається й затихає легенька віхола. Коло восьмої години виїздимо з двірця.

Та ж візник московською каліченою мовою просить у нас дозволу заїхати по дорозі

по свого брата, якому теж треба до Холму.

— Добре! — жартуємо.— Не маємо нічого ні проти брата, ні проти сестри.

За кілька хвилин коні спиняються біля садиби з великою хатою, з вікнами, освітленими на всю фасад. Візник кидає нам: — Зараз поїдемо далей, — і зникає в хаті, з дверей якої виривається клубок пари. Ми сидимо п'ять хвилин. Куняємо й десять. Довго щось приправляється брат, мабуть великий пан.— "Фацеті" — каже мій шеф, що досить знає по польському. Мовчимо ще кілька хвилин. Ні, це вже таки досить. І сніг уже мов із рукава, і розморило нас у потязі та по добрій вечері. Роздосадуваний вилажу зі саней і йду в хату. Клуб пари влітає зі мною із дверей до великої, гамірної світлиці, повної столів, за якими — чимало люду. Смердить алкоголем. Шинок!..

Недалеко від мене, в темнішому кутку бачу нашого візника, що нахилився над столом. На мить розмова затихла, але саме його голос ясно чути:

— Повядам, то — богаці "прасоли" (торговці худобою). Способносьць! (Нагода!).

Я обертаюся до дверей, підходжу до саней і кажу колезі:

— Приправте пістолю: на нас — засідка.

І, поклавши свого браунінга в рукав до лівої руки, знову повертаю до шинку. Бачу, чисто, як в Алексея Толстого:

"Ісполнені атвагою,

Палякі крутят ус"...

Торкаю візника за плече й кажу досить студено до хлопа, що саме має виходити з таким же "громотлуком", як і сам: — Або ж їдемо зразу, або ну вас обох к дяблу.

Хлопи переглянулись: — О, їдемо, їдемо. То — муй брат.

Умостились. Їдемо. Дорога — у вибоїнах, сидіти на санях, що не мають спинки, — дуже незручно. На серці — тривога.

За півгодини наш візник звертає з дороги пильною, завіяною стежкою в напрямі недалекого байраку з ліском. Мій шеф штовхає мене ліктем ще й наспівує:

— "Скажи ж мені, моє серце,

Що маєш на мислі"?

— Спинить! Що ж будемо витратити час на виграшки?

Мій шеф показує своє знання польської мови:

— Пане! Стуй! А чому ми не їдемо по дорозі?

— Бо сюдою буде ближче, — відповідає, не обертаючись, візник.

— Цікаво! А до чого саме — ближче? — спокійно питається колега.

— Швидко пани самі побачать.

— Невже? А чи не побачиш ти ще швидше чогось цікавішого? — І гукає вже повним голосом.

— Повернуть сюди обидва рила. Стій!

Обидва хлопи повертаються й німіють: кожен бачить наставлений до грудей блискучий браунінг.

— Брата — ко вшем дзяблум, а ти — марш на гостинець! — командує колега.

Упрощувати не доводиться: "брат" майнув до байраку, мов лань, а візник, як

баранчик слухняно, "вйокав" на коней. Не дурно ж і приказка приказує: — "Доти мутив лях, аж дістав по зубах".

Частіше бували тяжкі ті службові командировки, особливо, взимку, коли доводилось, сьогодні повернувшись із Варшави, виїздити знову завтра до Ростова на Дону, а щойно повернеш із Ростова, вже лежить наказ: у Катеринослав, а потім — у Пулави, і знову — в Кишинів, і знову — на Дін. Але ж часами, особливо ж улітку, бували командировки — чиста радість.

В одну з таких приємних подорожів видалися ми з тим же колегою в середині травня. Маршрут: Курськ, Тула, Москва, Петербург. Назад: Венден, Рига. Ми ж іще припланували: Виборг (Вііпурі), Гельсінкі, відтіль — морем у Ревель (Таллін), а вже з Ревелю — в Ригу.

Тільки ж перед від'їздом чомусь охопило мене "бабське" прочуття.

— Маю пересвідчення, — говорив я колезі, що живим із цієї подорожі не вернусь.

— Ха-ха-ха! — заходився сміхом мій шеф. — Передчуття? У вас? Ха-ха-ха! Та що ж: не вміємо ми подорожувати? Зрештою ж, не конче вмирають у дорозі.

Все це була правда, однак мене таки щось дошкульно шкребло по серцю.

Тим часом мандрівка пробігала, як на замовлення: скрізь сама удача. Ось, нарешті, й Петербург...

— "І мордою зверіной

В балото фінское глядіт"...

Прокляте і Гоголем і Шевченком, але прецікаве місто. Та ще саме в zenіті "білих ночей", коли все стає феєрично оманним, казково фальшивим, і викликає враження, що їх ані з чим не можна порівняти.

У Петербурзі ми враз полагодили службові справи в міністерстві в перший же день і тим увільнили собі дальших три, бо планували побути в столиці чотири дні. Отже: день — на вулицях, у музеях, вечір — у театрах і садах. У літній час, царська столиця не переповнена людьми, а все ж таки така рухлива й грандіозна. Як могло всього за двісті літ вирости отаке велетенське місто? Кажуть бо, що навіть на островах стоять іще дерева, старші за саме місто, кажуть, що навіть жива та "віща" ворона, яка від часу "чугунного імператора", що давить копитами "малоросійського гада" (і задавити не може!) і донесє усе ще каркає те саме: — "Петербургу бить пусту!"...

Могутні козачі кістки, що на них поставлено це гниле душею місто! Але ж нема в ньому ознак, що не витримає тисячоліть. Хіба, що проп'є його — наскрізь п'яний петербурзький обиватель, сірий, злий, грубий і суворий...

То ж махнем ще до фінів! У Виборзі — славнозвісні лазні. Від Виборга — два кроки до ще відомішого водоспаду — Іматри. Це — саме для мене, бо ж я так люблю бурхливу, спінену воду! Якби ж нам не побачити Іматри, коли нам однаково треба десь проспати ніч. То й проспимо її в потязі.

На фінських двірцях — чудові буфети, з надзвичайними, переважно рибними стравами. Кав'яр, риби в'ялені, вуджені, солені, мариновані, в олїї, одна — смачніша за

другу, але спеціальність це "сиг". У буфетах не платите різних цін за якусь окрему страву, ціна одна — "павшально" одну марку, скільки б не з'їв за один раз. Я люблю рибу, тож і посмакував на вудженому сигові та й ще на дечім іншій.

У спальнім фінськй вагоні з білими стінами й білими лавками — чистота, як в операційній залі. Люди преввічливі й настільки чесні, що коли загубиш десь капшук із грошима, а згадаєш по десятиох роках, повернуть тобі з великими відсотками. У вагоні спати вигідно, а в далекій дорозі це — найцінніша річ.

Та ж не встиг я заснути як слід, прокинувся: хтось немов ножом проїхав мені по кишках. За хвилинку — ще раз, аж я "йойкнув" на голос. А потім і почалось, хоч качайся по підлозі! Збудив я колегу. Глянув він на мене:

— Брате мій! Та ж ви — зелений, як трава! Що вам є?

— Те а те!

— Отруєння рибою! Ботулізмус!

— Але, чоловіче! Який у чорта ботулізмус, коли ж минуло всього три години від вечері. Ботулізм починається по 12-13 годинах...

Але я не досперечався: зімлів від незносної болісті.

На першій припинці висадив мене мій шеф із потягу. Насилу ми розшукали лікаря. Та ще й договоритись — нема як. Ледве-ледве по латинськму та на мигах...

Над ранок, після докладного промивання шлунка з безконечним наливанням його турецькою кавою, почала мені замовкати болість. Нарешті й з обличчя сповзла зелена барва.

— А, таки відходили! — ляпали мене по раменах і лікар, і ветеринар. А останній ще додав: — Тепер признаюсь: і я вже був повірив, що ви недурно мали оте "бабське почуття" в Києві... Та вже — все добре: випадок щасливий. То ж не гаймося і мчимо далі на Іматру: там одужаєте зовсім.

Але ж мене таки вхопило порядно. Майже не бачив я знаменитого водоспаду, а що й бачив — бачив без радощів. Коли ж схилився при березі, бо впало мені на думку пополоскати свої рукавиці, забруднені в немочі, — так заточилась мені голова, що пішов би я був за пінистою водою, булькнувши в неї, як ложка в сметану, якби не вхопив мене за рукав мій колега. Ні, таки в Фінляндії "смерть була мені на язиці", як кажуть чехи.

Тільки аж на морі, між Гельсінками й Таллінном прийшов я остаточно до себе й забув про ту зустріч зі смертю, що цього разу освідчилась мені у вигляді смачного сига та бурхливої піни, як ті лихі казкові чарівниці, що приймають вигляд речей, які найбільш нападеному любі.

У дальші роки, коли вже покращав мій матеріальний стан, наняв я собі помешкання на самій горі височеного модерного дому. Там день і ніч ходив автоматичний ліфт (вінда). Одного разу треба було мені дуже спішно в певне місце і, коли я виходив із хати, в дусі пожалів, що підносити ліфт нагору триватиме кілька хвилин. Але щойно вискочив на сходи, побачив, що кабіна — нагорі й хтось, хто з неї вийшов, забув

зачинити двері, що мене гостинно запрошували всередину. Я вскочив прожогом, миттю замкнув двері й притис гудзик... а машина, мов божевільна, каменем шугнула в свій колодязь. Чисто, як у приказці: "Мигнув монах, а вже смерть — у головах!" Та ж не встиг я порядно злякатись, як, проскочивши зо три поверхи, кабіна раптом спинилась, ніби щось її підперло ззаду. Аж я впав на підлогу. Та ж припинка сталась між двома поверхами. І тепер, між небом та землею, в чорній, нерухомій кабіні у двох зі смертю, не було мені веселіше, як перед миттю в тім скаженім паданні додолу. Що ж робити? Натиснути гудзик, — най знову летить кілька поверхів, як камінь, аж гуцне на спід шахти, де буде з неї купа трісок, а з мене — кривава маса? Ні, ліпше почну гукати, чей же вона не полетить із переляку.

Хвилин за десять я вже цілком вигідно вийшов із ліфту долі. А майстри й воротар дивувались:

— Таки ж рішуче все — в порядку!..

Дійсно, все було в порядку: навіть я не спізнився на свій потяг.

Не пригадую якихось видатніших подій того роду аж до часів світової війни. Але з тієї доби зустрічі зі смертю, що проходила повз мене, стали частіші. Натурально: тоді їй не було коли відпочивати, бо ж війна — її жнива.

Дрібніших випадків, тобто, певніш кажучи, випадків буденних, біжних, не можна й не варт нотувати; але не бракувало й цікавіших.

На жаль, "не випадає козакові" розповісти тут докладніше про драматичну пригоду, коли п'яний московський старшина витяг на мене — в тій хвилі беззбройного — свою шаблюку. Все те сталося так швидко, що я не встиг навіть відчувати драматичності того — в дійсності — поетичного менту.

За якийсь час знову ж перед моїми очима мигнуло лезо. Та вже це була проза київських ночей.

Сталось це в ночі по св. Вікторові. Вже під ранок повертав я з іменинної вечірки в мого швагра. У вуличці, де я тоді жив, одна сторона була незабудована: дрімав довжелезний дерев'яний паркан величезного саду. Взагалі на вулицях не було ще й духу. Мотрошить сніжок, але через його прозірчасту сітку бачу я, що з другої сторони вулиці, трохи освітленої зорями, (бо ліхтарі вже були загашені) перебігає до паркану людська тінь. Береженого й Бог береже! Тож я витяг із кишені камізельки маленький "службовий" браунінг і, як звичайно, переклав його в лівий рукав кожуха, притримуючи наготові правою рукою. За хвилинку переді мною стояв здоровецький "босяк" — типовий київський нічний грабіжник. На другім боці вулиці чекав другий. Перший спинився проти мене на півкроку:

— Адалжіте (позичте) сірничка, закурить! — звернувся до мене, тримаючи праву руку за пазухою.

Був це відомий трюк напасників: коли б наївна офіра розстібнула кожух, щоб дістати з кишені штанів сірничка, — грабіжник кинувся б на свою офіру, вхопив би за поли кожуха й відтяг би їх назад так, щоб руки нападеного були стягнені до заду.

— А може закуриш із цього? — підставив я лобурячі пістолі під самий ніс. Здоровило шарахнувся назад, у руці його блиснуло лезо довгого ножа, яких уживають у ковбаснях.

— І к чортовій матері! — ревнув я, як у маточину...

Та поки ще встиг докинути двійко тепліших слів, конечних у таким випадку, босяк, як заєць уже летів по другому боці вулиці вкупі зі своїм товаришем. На пороші ж лишилися їхні пів-босі сліди.

Тут смерть могла й не мати жнив, але за той добрячий кожух, що був на мені та за порядну пачку грошей, що розпирала мій пулярес, можна було згарячу вступити в борню й дістати ножакою під ребро. Прецінь такі "фрукти" анатомію знали...

Між іншим, додам, що за тих часів, особливо ж наприкінці війни пограбування й убивства в нічних годинах на вулицях Києва були — на денному порядку. Коли ж хтось про це оповідав, то конче додавалось терпке слово:

— Дезертири!..

Прийшов час, що вже і я мусів натягти на себе військову уніформу. Та влітку пощастило мені здобути на кілька днів відпустку. Я мчав, як той "воїн маладой", що на крилах радості несеться "в дом отчій". Мчав я, дійсно, в Диканьку, до батька, тіточки, братів, сестер. Нині ж іще вабила мене й зустріч із родинами Старицьких, Черняхівських та Стешенків, яким моя тіточка продала поетичний дімок у Чернечому Яру, що дістала його спадком від мого вуйка о. Якова. Про нього також є згадка в "Чмелику".

Я дуже приятелював із усіма тими родинами і, приїхавши додому "в цивільну", другого дня подався на ровері до Чернечого Яру. Це від Диканьки приблизно три з половиною кілометри. Пильна дорога накочена, бо саме відбулася возовиця. Від Чернечоярської гори до Диканських млинів, що на царині, коли добре гнати, можна пролетіти й за 15 хвилин, або й швидше. А що я поїхав ураз по обіді, то думав ще завидна вернутися додому. Та ж, їдучи, взяв я на плечі в ремні ув'язаний етюдник з олійними барвами: була думка зробити портретний шкіц із премилої Софії Віталівни — дружини Михайла Старицького, що була вже тоді дуже "ветха деньми". Але, коли я приїхав у Чернечий Яр, — і мови не могло бути про малювання: всі хотіли знати київські новини, а сама "бабуня" Софія Віталівна вимагала, щоб я сів заграги з нею у вінта чи преферанс. Потім — підвечірок. Час біжить, як експрес, а осінній день — на куцях ногах. То ж поки я виліз ровером на Чернечу Гору, — майже смеркло.

У полях — нікого. Тільки по стернях статечно походжають велетенські чорні круки, як на норманських прапорах. Де-не-де стоять іще одинокі копиці, мабуть проса чи гречки. Десь на заході — вузенька смужечка червоного неба. Чисто Реріховський, меланхолійний образ.

М'яко шустять по пухкій куряві гумові колеса, мирно побрязкують краски в дерев'яній коробці за моєю спиною, тихо зашамотить крильми великий, чорний птах, здивований моїм швидким наближенням. Он — вискочив заєць перед самим колом і,

мов опечений, чкурнув убік, аж заточився на закруті. Чого? — Та ж він ніколи не чув і пострілу, бо вже ось кілька років не вільно полювати... Ще з кілометр — і будуть диканські млини. Треба вже повертати ліворуч.

На закруті, може кроків на 100-120 від дороги — дві низенькі копиці. Під ними щось рухнулось. Не круки — щось більше.

Мені сипнуло сніжком за комір: — Дезертири!

Швидко я сягнув у кишеню по револьвер, більший, військовий, і трохи притримав хід, щоб зорієнтуватись у ситуації. Вперед, чи назад? Бо ж до повороту на Диканьку треба ще проїхати метрів зо тридцять просто на небезпеку. Як махнуть навперейми, можуть підловити. Та чей же мають і обріза? От, так "вскочив у матню!"

Але пильна доріжка — вузенька: обкрутитись на ній не можна, а майнути по стернях, не ризикну, бо вже не раз проколював гуми. То ж — Господи поможи, щасливо проскочити!

Всі ті розрахунки мигнули в голові, як блискавка, може за той мент, що я встиг наблизитись до небезпеки на метрів 17. Але тепер вже мені полізла шапка з голови: під копицею, що я до неї прудко наближався, тьмяно засвітилося кілька зелених вогників. А у вухах прозвучали татові слова, що я їх чув за обідом:

— Всяка біда горне на село: спекулянти, злодії, дезертири, вовки...

Бачу ясно: троє здоровецьких вовцюгів. Стоять укупі й здається мені — поводять очима за мною...

Ось вже й закрут. Вистрелити? Ні, летіть далі!..

Беру в зуби револьвер і швидко відчіпаю гак від наплічника: тільки рушать за мною — кину їм під ноги барви. Коробка заторохтить і на якусь хвилину затримає хижаків. А вже тоді, як гнатимуть далі, буду борзити щосили й відстрілюватись, не оглядаючись назад...

Шустять мої колеса, аж свистять. Торохкотять краски, як черепки в мішку. Лечу, мов стріла з тятиви. Не дивлюся вперед, лише зиркаю через плече назад. Ні, не рушили з місця страховинні тварини. Мабуть неголодні. Зайців бо досить у полі... Ага, отож мабуть і той так крутнувся, занюшивши вовчий дух...

— Тю-тю!.. Свят-свят!.. Що ж це за марюка? — чую здивовано — зляканий голос і гострий біль в обличчі.

Ще миг — і лежить мій ровер у поросі, десь далеко від нього — етюдник, а я — по другому боці на стерні. Переді мною ж на дорозі віз, повен снопів гречки, з яких стремлять, мов роздвоєний хвіст щипавки, гострі, довгі вила.

До мене схиляється дядько:

— Свят, свят, свят! Чи ж це ви, "Васю отця Костянтиновичу"? — говорить до мене господар Максим, мій адоратор ще з тих часів, як "мій театр" грав у Диканьці.

Помагає мені встати, а сам вийти з дива не може: ровер цілий, краски — в порядку; револьвер, готовий до спуску, не випалив; вовки не гнались. А головне, що коли я гуцнув головою в снопи — "аж кобила заточилася!" — хитає дядько Максим головою, — я не втрапив на вила, що стреміли просто проти мене врівні моєї голови, а що оглядавсь

назад, навіть очі не повиколював на гузирях снопів.

— Е! Довго ще житимете, Васю отця Константиновичу! Таки охороняє вас Господь, мабуть за доброго батька! — розумує Максим.— А що ж шкрябнуло там соломиною по тварі, — чи ж варто про те й говорити?

Однак дома "про те говорили" всі три дальші дні, що я ще гостював того разу в любій Диканьці.

У російському житті все більше впливали нагору розкладові процеси. Було вже ясно, що війна далі тривати не може. В повітрі виразно смерділо революцією. І, дійсно, вона прийшла. З'явилась радісна, миролюбна, всеобіцяюча, "безкровна". Та ж, як і кожна революція, вельми швидко розчарувала і своїх прихильників, і своїх творців. Тоді всі побачили, що вона веде за кістляву руку свого невідступного ад'ютанта — ненаситну смерть, яка має в своїх полках дезертирів, грабіжників, усяких барв анархістів. Це — на початку, а далі в її шики стали всякі, білі й червоні — "чини доблесних армій".

За часів революції розбуялось і українське культурне життя. Була "жатва многа, та ділателів мало". Доводилось так напружувати сили, що сьогодні й сам не ймеш віри, звідкіль їх тоді брав. Коротко кажучи: протягом кількох місяців я не спав більш як по чотири години за добу, а бували доби, що й не лягав зовсім. І при кінці літа вхопила мене дивна неміч: падала теплина тіла, в найтеплішій хаті мене морозило так, ніби я замерзав десь у Нижніх Пупках, а температура тіла спускалась до 35,5° Ц. Потім починала невимовно боліти голова. Одночасно я втрачав пам'ять до тієї міри, що не міг згадати звичайного слова, або й свого наймення. Одночасно приходила така байдужість, що хотілось тільки одного: швидше вмерти.

Був я тоді шефом київського міського ветеринарного бюро та посідав інші високі комунальні, земські й міністерські посади, як санітарний лікар-ветеринар, мав широке коло знайомих і приятелів лікарів-медиків та необмежені фінансові можливості. Отже, оглянуло мене тоді 22 лікарі. Оглядали не "ради практики" чи гонорарів, але — з правдивої приязні. І прийшли, зрештою, до такого висновку:

— Чи маєте всі справи в порядку?

— А що? — питав я в півдрімоті.

— Дуже можливо, що через десять хвилин про них уже буде пізно думати.

— Про мене. Прощу одного: лишіть мене в спокою.

Та ж, коли всі ті лікарі мене полишили, все ж таки прийшов іще один. Був то дуже близький мені чоловік, виїмковий діагност-поет, мій колишній швагро.

— Та й що ж?

— Нездужаю, брате, й ціпа піднімати. Помру.

— Очевидно, помиляєшся. Коли жарт на язиці, то ще й душа — в тілі. Та й смерть не любить слухати жартів. А що ж наші ескулапи? Певне, сказали те а те? — питав мене Віктор.

— Та ж, ясно.

— А мені, — відповів лікар, мене оглянувши, — не те ясно, а те ясно, що це все — брехня.

— Тож виходить, що все в порядку, — завважив я, слабо всміхаючись.— Таки ж бо брехня є конечний елемент лікарської професії...

— Отож і я кажу: добродій жартує, а ті павіани: — "Помреш за десять хвилин". Тебе й довбнею не діб'єш, тільки роби все, як той Нестор Літописець казав — "вспак!" Вони казали: холодні обклади, а ти візьми гарячі припарки, вони веліли: не рухайся, а я тобі кажу, як тільки вистачить сили, — найшвидше до Диканьки. Там і не глянь на книжку чи перо. Роби тяжку фізичну працю, як поденщик. А ввечері, — на коня, чи на ровер і ганяй дурних, скільки витримаєш. Принаймні два тижні живи, як скит, по варварському. І все тобі можна, крім одного: до тютюну зась, ані понюхать!

Я послухавсь — і знову смерть дістала по носі.

А тимчасом "безкровна революція" вже скинула свою фальшиву привітну машкару, і при ній усе шкірила свої жовті зубища смерть. Можливість зустрічі з нею стала вседенною. Всі вже звикали до цього, а я ступів так, що боявсь її менше, як нежиту. Можна було боятися лише покалічення чи знущань. А, зрештою, в пам'яті все був глибокий вірш Ляо-Тсі: — "Небезпеки зникають, коли вмирає тіло".

Цілий Київ став ніби стрілецькою школою. І стрілянина стала такою буденною, що вже перестала лякати. До того ж українці не бояться смерті, тільки неvigідного життя. Останнє й буває частинною причиною різних гидот, підлоти, зрад, кирині, хрунівства й тієї славнозвісної "самоотверженності" й "шатості", що буйно розростались і на українському, перед тим, майже цілком чистому, ґрунті.

Отже ані змоги нема згадати, коли моя стара знайома за цю добу зблизька заглядала мені в очі. Та згадавши багато з тих фактів, не маю охоти про них розповідати: буденні пригоди, що здебільше робили таке ж враження, як робить крижаний смоктун чи відламок омітки, що часом упаде вам із даху перед самим носом. Я був цілком певний, що помру в тій добі. А давно вже сказано: нема нічого певнішого за смерть, і нічого непевнішого, як обставини смерті: її час, місце і спосіб. Навіщо ж би я тремтів задурно.

А все ж таки траплялись тоді випадки, що викликали зворушення.

Одного понеділка взимку 1918-го року, я умовився, що конче прийду до Євгена Чикаленка на черговий жур-фікс[35], на яким мали бути дуже видатні чужинці. Може тоді чекали славного берлінського професора Павла Рорбаха, що там бував, у нашім товаристві.

Коли я вийшов із хати, скрізь по різних сторонах Києва озивались одиночні й "пачкові" постріли. Ввесь Київ дихав смертю. Коли ж я дійшов до Великої Володимирської, — стріляли вповдовж вулиці. Та ж я мусів на другий бік, бо спочатку мав зайти за адвокатом Максимом Синицьким. Стріли були нерегулярні й з різними інтервалами. Е, де наше не пропадало! Я підніс комір на плащі й, перехрестившись, пішов, як звичайно, не оглядаючись. Коло мене просвистіло дві-три кульки, але ж не

зачепила жодна.

Потім, коли були бої між військами УНР і комуністами, я сидів у помешканні українського клубу. Стріляли так часто, що вийти не було можна. А сидіти було нудно: не хотілося ні думати, ні говорити. Я поглянув на сусіда: був то професор Маршинський — і, не звертаючись до нього, заплющив очі. Незабаром дзенькнуло вікно й кулька розщепила спинку канапки між мною й Маршинським. Він відсунувся в один бік, я — в другий, і сиділи далі, жоден не змінив місця. Цю сцену потім я читав десь у спогадах Маршинського. Видко з його опису, що було йому, як і мені, все довкола таким байдужим, що він навіть мене не пізнав, бо в своїх спогадах зазначив, що біля нього тоді сидів "якийсь пан".

Коли почався одинадцятиденний обстріл Києва, — небезпека смерті була така близька, що можна було знести її, лише виплекавши в душі повну байдужість. Отже було наймудріше здатись на волю Божу, мовляв нашою приказкою: — "Коли Бог не попустить, то й свиня не вкусить". У той же час я впав на добру думку, як існувати в подібних умовах, на них не зважаючи й про них не думаючи: складати словник. Справді за 11 днів він був готовий. Бо ж я писав картку за карткою днями й ночами: поки стріляли. Писав, сидячи в такім куті покою, що мав бути по стороні, з якої нібито не летіли набої. Раз-по-раз набій потрапляв у якийсь сусідній дім. Із вікна я бачив, як одного дня вранці вискочили з домів на моїй вуличці кілька жінок із жбанамися по воду до ближньої криниці, бо водотяг тоді вже не функціонував. У тій хвилині просто перед них упала граната. В різні боки розбризкались жбани, частини вбрання, шматки тіла. Кілька жінок утекло, а більшість лишилась лежати на хіднику.

Щовечора я йшов на другий бік вулиці, де жили мої приятелі — відомий маляр і його дружина — лікарка. Ми сідали пити чай і клали на стіл секундомір, щоб знати, в яких інтервалах літають стрільна понад тим малесеньким партеровим дімком, де ми сиділи.

Коли ж, нарешті, одного передвечора скінчилася стрілянина й блискавкою рознеслась вістка, що комуністи опанували Київ, я довідався, що обстріл мого району йшов саме в напрямі того кута, де я просидів одинадцять діб у добрій вірі, що я — в найліпшій забезпеченні проти стрільна. В дійсності ж у моє вікно могла влетіти смерть у вигляді шрапнелі принаймні сто разів протягом доби, тобто за всі ті дні, скромно рахуючи, я пережив 1100 можливостей бути забитим. Тож мабуть був я таки справді, як казали старі римляни — "Едітус сідере декстро" — тобто "виданий під доброю зорею", що сконстатував був ще в Диканьці приятель Максим.

У тій добі київських судорогів одного дня, як чомусь надовше затихла була канонада, я подався до українського клубу, а відтіль — до книгарні "Часу". Саме біля опери, може кроків на десять-двадцять перед мене біля самого хідника на зелений травник упала граната. Впавши, вона крутилась, мов дзиґа по своїй довгій осі. І, поки я з цікавістю дивився, до неї підскочив малий хлопчисько, років десятих і граючись, відкинув її набік. А потім він і я пішли собі далі так, як ідуть люди в хуртовину, коли з

неба раз-за-разом грюкають громовиці.

Тих одинадцять днів я не голився. Думалось: щойно прикладу бритву до губи, а тут влетить набій. І виросла мені борода, розчепірена на всі боки. Коли ж замовкла канонада, я накинув на себе старе пальто, подорожній кашкет, обув високі чоботи й пішов до клубу: може почую новини. На Сіннім базарі стояв великий патруль і в кожного перевіряв виказки. Я при собі не мав нічого, але зорієнтувався запізно: вже не було як вертатись. Лишилось одно: перти "напролом". Але, бачучи зіритованих жиденят, обмотаних патронташами, мов биндами, я сам прийшов, як казали москалі, "до остервененія". Тільки в найостанніший мент згадав народну сентенцію: — "Бога не гніви, а чорта не дрочи".

— Кто ідьот і куда? — гукнув на мене "красноєвреєць".

— А ти сам не видиш, хто. Йду туди, куди мені треба! — очевидно по-московському вкинув я, не спиняючись.

Патруль мене не затримав, бо ж таки, дійсно, тоді я не виглядав на "буржуя".

Не було безпечно в Києві, коли він був обложений за гетьмана Скоропадського. Не збільшилось безпеки, коли прийшов і Петлюра.

Того дня, після врочистого прийняття переможця Симона на двірці, я мав найліпші перепустки про вільний рух містом у всякій добі. Не було ще й дуже пізно, навіть іще зовсім не споночіло, коли я поспішав із редакції "Книгаря" додому, щоб одягтись на вечірній комерс у клубі.

— "Стій!" — гукнув на мене вояк української республіканської армії й раніш, ніж я спинився, стрілив до мене з віддалі кроків на шістдесят. Я метнувся на другий бік вулиці, щоб сховатись у помешканні Ф Матушевського. А той вояк примірівся й бабахнув іще раз, коли я вже був біля воріт Матушевського. Ще того ж таки вечора я казав Петлюрі:

— Ну, Симоне, стрільці у вас — "неважні". Чи ж влучать вони в двоглавого орла та в п'ятикутну зірку?

Та ж мабуть уже досить подібних сірих фактів, бо всі вони — на одну міру. Зазначу лише тут, що в тій добі я нізащо б не повірив, що доживу до нинішніх своїх літ, але ж був і певен, що по мені "свині не дзвонитимуть", як це буває, коли "хто з ляку вмирає".

Справи української культури, яким віддано служило наше товариство "Час" та споєні з ним інші видавництва — "День", "Сміх", "Відродження" й інші, вимагали, щоб хтось із нашої дирекції їхав за кордон, розвідатись про стан друкарської справи в Європі. Що я від року 1908-го й до року війни кожного літа в тих справах їздив закордон, — було мені приречено їхати й тепер, у скромній ролі члена дипломатичної Празької місії.

В дорозі ще раз смерть покивала мені своїм пальцем. Десь біля Деражні мали на нас напасти якісь бандити. Тепер не можу навіть згадати, хто, власне то мав був бути: експропріатори чи комуністи. Але мені було те настільки байдуже, що я відмовився

стати з револьверчиком — на варті біля вікна, як радили чеські вояки, що диригували охороною нашого вагону. Як уб'ють, то нехай ліпше у сні! — була моя думка. Одначе небезпека минулась, ніхто на нас не нападав, хоч напад і був анонсований.

Отже — нарешті, спокійна Європа. Прага ж узагалі не зажила війни, ані революції. Але ж у Празі вже тоді був великий автомобілевий рух. Тож другого дня й потім не раз дуже мало бракувало, щоб мене — "хуторянина" не переїхало якесь авто. Та щоразу, хтось невідомий підхоплював мене під руку, або шофер із виразом здивування спиняв машину біля моїх ніг.

А по двох місяцях — 19-го березня, коли я прийшов із костьолу св. Йосипа, секретар місії — сполячений українець — наставив мені до грудей револьвера.

Через рік я перенісся з (другою) дружиною Наталеною до маленького романтичного живця — Бехині. Там, у чудовій природі й поміж простими людьми, що ніяк не відчували війни й самі про себе говорили: "Ми — тільки 50 років по мапах", м'якшала моя стерпла, задубіла душа й верталось бажання жити.

Одначе смерть жартувала й тут, хоч і цілком по-сільському.

У величезному парку, що переходив у старий ліс, при прохідці в бурю, перед самим моїм носом упала товстелезна сосна. Я вчас відскочив, але просторова віддаль від смерті була — пів метра, а часова — пів секунди.

Там же в Бехині напала на мене тяжка неміч, що була відгуком революційних часів в Україні. Треба було піддатись ризиковій операції.

Та ж вірити в її щасливий наслідок я не мав найменшої підстави. Навпаки, настільки був певний, що тієї операції — надто запізненої — я не витримаю, що навмисне не схотів оперуватись у Празі, а подався до знайомого київського хірурга-емігранта, що був директором лікарні у Варшаві. Зробив я так, щоб моя дружина принаймні не була свідком моєї смерті.

Та ж цього разу, коли смерть навідала дуже поважно, прийшов порятунок у цілком ясній формі Божого чуда.

Останні слова моєї дружини до мене на Бехинському дворці були:

— Стало молитимусь за тебе святому Антонієві Падуанському.

Коли я прийшов у Варшаві до шпиталю, я був сильно вражений: він звався шпиталем святого Антонія Падуанського. Прокинувшись по наркозі, я побачив біля себе п'ятьох лікарів, що стояли півколом біля мого ліжка. Як потім виявилось, — чекали, що я конче буду блювати, бо зужив надто багато хлороформу. Якби ж тільки почалась блювота, шви в кишках неминуче б розірвались, а з тим прийшла б і смерть, бо стінка кишки була вирізана до тонкості "цигаретового папірця". Та ж мене, на диво всім лікарям, дарма що мене взагалі легко нудить, тепер нітрохи не нудило. Більше: я так умирав зі спраги, що вони ризикнули дати мені ковток чаю. Не занудило мене й по воді, що по наркозі часто трапляється. Так виграно майже безнадійну справу. Та ж і самий факт мого лежання в окремім покою протягом тридцяти днів був мені на користь.

Тепер, коли після всіх страждань військової й революційної доби я ніби наново народжувався до життя, нове "перебування в пустині", де я на початку не міг ані читати, ані писати, лише — думати, було мені таке побажане, як і фізичне оздоровлення. Тут, як колись у Полтавській хурдизі, знову оживав і зростав мій дух, аж нарешті почав я гадати: чи не на те, власне, мав я перенести свою фізичну неміч? У всякім разі там, у шпиталі св. Антонія я вельми підгоїв мою душу, що була перед тим наскрізь отруєна ненавистю й гострим бажанням помсти — тими двома психічними недугами, які виключають можливість тривалої творчої праці. Недугами, що з тих часів тяжкої війни та жорстокої революції з її фатальними для нашої справи наслідками, стали хронічними в багатьох наших громадських діячів і мас, недугами, що в першу чергу через них ми програвали дальші бої за боями, аж "до сего дне", бо через ті немочі ми не можемо бути споєні в одно тіло й не можемо мати один спільний провід.

Згадую тут про це тому, що воно просто відноситься до теми цієї книжки: цілому українству, тож і в тім числі мені, ті психічні недуги все загрожують смертю. І тому пожадане воно згадати тут бодай дуже коротко, що в тій добі у Варшаві перебував мій приятель з дитинства — тоді ж "у прах повержений" чужими й головне своїми "уневажненим" — Симон Петлюра.

Першу ніч, що я приїхав до Варшави, провели ми вдвох без сну в тяжких розмовах. І потім кілька разів іще могли виплакувати один одному свої жалі. Власне, я не мав що говорити: я міг тільки думати.

А Симон — розбитий на полі і в душі, був також наскрізь отруєний злістю, ненавистю й одверто бажав на багатьох помститись. Великими кроками, запалюючи цигарку від цигарки, міряв він світлицю в гостинного доктора Євгена Лукасевича. Він уже перестав обвинувачувати нашу національну вдачу в цілому, він тільки нарікав на осіб. На своїх найближчих співробітників, що гризлися за свої вбогі "портфелі" при "Директорії без території", про своїх генералів, що деякі з них перестали вже говорити по-українському, бо "пока платілі, до тех пор і гаварілі", про різні явища в інтернованих вояків, і — що було найстрашніше — про селянську масу, що часто стріляла в спину власній армії при її відступі.

— Хто ж винен? — питався я тоді, як і всі, всамперед цікавлячись найменш важливим питанням: за що?

— Я! — гупав себе в груди Симон.— Я бо не мав ставати в чолі руху. І тепер не тільки я це думаю, але ж інші просто в очі мені те говорять.

— А хто ж? — питав я.— Прецінь збори Національного Союзу, що перед повстанням проти гетьмана Скоропадського відбулись у моїй хаті, першим кандидатом на головного отамана поставили Микиту Шаповала. Так що ж: він?

— Ні, — твердо говорив Симон.— Але він зробив ліпше за мене, сказавши: "Я — на таку велику річ задурний". А я послухався наказу товариства. І хоч потім стільки разів просив — "Зніміть з мене цей тягар. Ви ж самі кажете, що я — не на місці!" — ніхто, рішуче ніхто не хоче мене заступити. Я — прикований, як на ланцюзі до свого обов'язку. І моя драма в тім, що я мушу робити те, чого зробити не можу.

А я собі думав. А хіба на всіх інших полях, що недописали, ми були інші? Та ж ми всі — непідготовлені й необ'єднані — робили те, чого зробити не могли. Та ж, коли сам підкреслюєш хибу, робиш її ще більшою. Бо ж те, що підкреслено, не може просякати вглиб, воно тільки розливається плитко вшир. Та ж цілій нашій справі завжди бракувало глибини. Бо ж усі наші думки були імлісто-народницькі, ми стреміли все тільки до "популярних викладів", до "просвіти", але ніколи не думали про те, де взяти і як створити самих просвітителів, як створити вождів, що без них маса — отара овець.

А тим часом наші популяризатори словом і письмом проклинали безневинного Симона, що, віддаючи справі всього себе, "не міг зробити того, що робив". Я ж собі думав: письменник, що висміває й ганить своїх ведучих, яких сам же й вибирав, та яким спочатку сам же кидав фіміамом, має руку диявола, що розсіває полову, яка засмічує народну ниву й народну душу.

А Петлюра стогнав:

— Та ж коло мене вже нема нікого, хто б мені помагав. На мене валять тягар керування, але ж ніхто не хоче виконати мого наказу. Хтось дотепно сказав, що Петлюра розбитий, як Карло XII. Та ж у цім дотепі — єдина правда: мої генерали так само не слухають мене, як не слухали Карла його генерали. І хоч би ж була тінь справедливості...

А я собі думав. У цім світі справедливості нема, не може бути і не мусить бути. Коли ж буває нагорода нібито за наші добрі чини, то це лише ласка Бога, котрий "дождить на праведних і на злих". З ласки Своєї дав Він і тим, що прийшли в 11-й годині однакову платню, чи — певніше: нагороду-дарунок, як тим, що стали на працю з досвіту. Отже моралі "Божої" ми зрозуміти не можемо... і не мусимо, бо нам не дано апарату для прийняття тих вищих законів. Нам дано розум, ми ж його лишаємо нерозвиненим (закопуємо талант у землю), починаємо справи, яких кінця не передбачаємо, замазуємо самі собі очі злістю, нерозважністю, ненавистю й бажанням мсти, — і тому не тільки не передбачаємо, а навіть не догадуємось, який може бути кінець початої справи. Отже ми все йдемо на імпровізацію.

— Вони добивають мої останні сили, — стогнав Симон.

А переді мною вставав образок із купання в Брусії, на Ворсклі.

Ми здибали там хлопців-літників, що приїхали з Петербурга. Позналимились і поприятелювали з ровесниками. Коли ж грались і дуріли, один із них перелітував величезні рови. Ми ж усі пнулися його наслідувати, але жодний із нас не міг перескочити ні наполовину меншого. Та чому ж? Мало в нас сили? — Ні, сказав нам вихователь літників, італійський професор, — ви маєте більше сили, але він має вправу. Це раз. А друге: він є свідомий своєї сили, а ви — ні. Тому він ніколи не стрибне через такий яр, якого він перестрибнути не зможе.

— Та ж яким брудом мене обкидують! — хрущав пальцями Симон. — І я певен, що є такі, що й самі тому не вірять.

А я думав: брехні тобі не страшні, вони з часом відпадуть. Бо ж бруд — для чесного чоловіка — тільки фаза. Багно, пролежавши якийсь час, або ж висохне й обтруситься,

або перетвориться "на персть" і зникне в землі.

Хіба що якийсь із "наських сватків" — "самоотвержений брудохранитель", намагатиметься час-від-часу розмочити сухий порошок. Зрештою, чесний діяч не мусить ніколи витратити часу на виправдання — розтирання бруду, бо від того швидше можуть залишитись плями на одязі.

А, зрештою, тоді я думав багато — і ті думки, частинно записані деінде, допомогли мені очуняти й духово після немочі в роках 1914-1919...

Опускаю нудніші нагоди й нав'язую дальший випадок про поміч св. Антонія Падуанського.

Сталось це в році 1925-му.

Я тоді викладав у Господарській Академії в Подебрадах, але жив з дружиною в селі, під Прагою. В тій добі все, що могли ми заробити, ми виплачували за зроблені в Чехах видання товариства "Час" та інші, щоб не осоромити перед чехами українського імені. Злидні тисли нас так, що треба було кидатись на заробіток кожної корони. А тим часом почала мене страшенно боліти нога. Спочатку гадав: минеться. Потім сміявся "на кутні": "У більшості життя починається мріями, а закінчується ревматизмом". Та жарти не помагали. Треба вже було кричати: — "Ой леле!", бо ж довелося вже ногу биндувати в гіпс. Жодні ліки не помагали. Всякі ж досліди на клініках у Празі показували з очевидністю, що піймав я туберкульозу колінного суглоба. Тож, навіть коли б повелось процес затримати, ходити без милиці вже не буду до кінця життя. Я розводив руками й коли не йойкав, потішав себе тим, що вже довго ходив по землі на здорових ногах, а тепер до раю можна й дошкандибати. Отже те неминуче шкутильгання до кінця було настільки певне, що я таки цілком погодився на свою долю й за радою лікаря продав свого ровера, щоб було чим платити за ліки.

Щоправда, один із лікарів-чехів говорив:

— Може далось б частинно поліпшити справу, коли б у вас була змога бодай місяць пожити в теплім краю, десь у Південній Франції. Не виїжджаючи з нашої вогкої Чехії, не майте надії.

Та ж при наших фінансових тодішніх стані й жартом не можна було помислити про закордонні подорожі та курорти. До того ж, навіть коли б десь і знайшлися гроші, я сам не міг би їхати: мусів би ще платити попутника. Та й ще була перешкода, навіть і не одна. У тій добі щось поговорювали про можливість близької війни, а тому було дуже утруднене здобування закордонних віз. Особливо ж консули нерado давали візи нашому братові-вигнанцеві, до якого в Європі вже почало вироблюватись недвозначне відношення, як до заброди й цигана. До Італії ж видавали візи тим неохотніше, що тоді сильно впала італійська валюта й вартість ліри майже дорівнювала вартості чеської "качі" — корони.

Одного вогкого дня, коли я стогнав від дикої болісті, приїхав до нас із Праги землячок, інженер Бор-ик. Дуже розчулився, побачивши мене в такому кепському стані, та стало повторяв:

— Треба щось робити! Так не можна!

— Одно робити можу, — відповідав я, — молитися св. Антонієві, що я таки й роблю.

Бор-ик був мені дечим зобов'язаний, мав добре серце й тоді ще не цілком була зникла приязнь між людьми. Тож він не тільки повболівав біля мого ліжка: за два дні він приїхав знову й урочисто поклав на стіл 500 корон:

— Це гроші на подорож до Провансу. Я їх дістав з умовою, що ви повернете їх, аж коли будете мати змогу.

З цього менту почалось чудо, бо ж звичайно Бор-ик здебільша не міг дістати ані п'яти корон собі на вечерю. А за день-два прийшло мені повідомлення з Подєбрадів: "Сенат Академії ухвалив асигнувати вам 1000 корон на лікування. Одночасно з цим гроші вислано". Було ж двічі дивно: приятелів у Под'єбрадах я не мав, бо йшов проти течії, а тисяча корон була й для Академії "грубим грошем".

Тоді дружина вирішила почати "хожденіє по консулатах". Із місця зробила справний крок, бо ж знала, що в демократіях людиною є той, хто має протекцію. А протекцію вона дістала у майже святого єпископа Р.

Він хоч і не мав по консулатах знайомостей, але ж його високе службове становище важило чимало. До того ж він, як і моя дружина перфектно володів мовами дотичних консулатів. Однак із тими рекомендаційними листами перший крок ніби був нещасливий: до французького консулату дружина того дня спізнилась. Але ж невдача була тільки позірна. Бо ж коли вона прибігла до консулату італійського й подала свою рекомендацію, консул ураз прийняв її особисто, уважно вислухав справу й сказав:

— То ж навіщо вам шукати візи до Франції, а у нас — другої, транзитної, коли я дам вашому чоловікові просто візу до Італії, на місяць чи там два.

— Та ж до Франції ми можемо знайти попутника, — сказала з сумом дружина.

— Пані, та ж нині до Італії на дешеву ліру знайдете їх більше. Спробуйте, а тоді прошу, дам і попутникові, коли буде солідна людина.

Отже, просто без намагання, найтяжче — було в один день зроблено. І, коли дружина з радістю репродукувала мені свій діалог із консулом, почулося клепання в наші ворітця. Був то наш приятель — університетський професор із Праги, В. Щ. Почувши, про що мова, враз ухопився:

— Та ж я буду за попутника! Я вже і там, і там пробував за візи — і безуспішно. Дарма, що чекав по чергах кілька годин та й не один день. Не мусите, пані Наталено, ані сама їздити: дайте ваші документи — я вже ті пороги знаю, і враз сам полагоджу справу.

І таки, дійсно, справу полагодив "ураз". Полагодив за чверть години й того ж таки дня привіз до нас візу мені й свою. А тимчасом мені трохи полегшало, бо встановилась добра погода. Я міг потрохи пересуватись, тільки спираючись на одну палицю. Другого дня погода стала, як кажуть австралійці, "геніальна", а барометр усе далі дрався вгору. Тож ми, не відтягаючи, того ж іще таки тижня, що Бор-ик привіз був свої перші гроші, вже вступили до вагону експресу, який без пересадок помчав із нами з Праги до Венеції. Що ж був уже кінець серпня, у вагоні було настільки вільно, що хвору ногу

можна було витягти на лавочці. Так що ми з професором навіть вигідно відпочивали. Без пригод, у повній удачі приїхали ми без спізнення до чарівної Венеції. У Кестро (передостання стація) у наш вагон вскочив хлопчик — камелот із газетами й кожному ще ткнув у руки рекламні листочки. Що ж нам було цікавіше дивитись на Адрієське море та освітлену Венецію, ми ті листочки засунули до кишень, ані на них не глянувши. Коли ж ми без клопоту знайшли собі добре й дешеве мешкання у Венеції, добряче повечеряли накупленими на торзі овочами, Щ-ий і питає:

— А що ж воно нам надавало?

Він знав італійської й почав переглядати плакати.

— А це — вже просто для вас! — сказав він, — Проспект італійських живців. А між ними, дивіться, Абано. Ще ж із-перед Різдва Христового було воно славне своїми гарячими сірчаними джерелами. В числі хвороб, що їх там лікують, на першому місці стоять артрити!

— Добре. Але ж, де те Абано? Може десь під Римом чи Неаполем, а в мене вистачить тільки на те, щоб просидіти місяць десь на березі моря тут, у Ломбардії.

Та ж на другий день нас просто ошарашили сприятливі відомості про Абано. Лежить воно всього за якихсь 20 кілометрів від Венеції. Залізничний квиток коштує щось менш шести лір. Але ж, що було мені найдивовижніше, — в 10-х кілометрах від того славнозвісного живця, лежить Падуа, зв'язана електричним трамваєм! Падуа ж — місце, де поховано тіло св. Антонія, де біля Його гробу кожного року відбувається безліч чудес...

Оглянувши Венецію, ми поїхали в Абано. Виявилось, що в 42-х величезних санаторіях, переповнених ущерт, нема жодного вільного місця. Насилу в одній приобіцяли мені покій за тиждень. Лікар-француз оглянув мене приязно й сказав:

— Ваші приятелі лікарі мабуть знають добре всі немочі. А я знаю тільки одну галузь: хвороби суглобів (артрити). Тож можу вас запевнити, що після 12-ти лазень у цім сезоні та після 12-ти в сезоні прийдешнім, на осінь того року будете дужий. Так прийдіть за тиждень. Аддіо.

З професором ми поїхали з Абано до Падуї. При гробі дель Санто Антоніо зажили ми обоє міцних вражень. Я молився щиро й дякував за самий факт, що довелось мені тут опинитись. Але ж не мав я великої надії, щоб Святий почув моє грішне прохання допомогти й з ногою. І ніби, дійсно, мав я рацію, бо щойно ми вийшли з костелу, почав падати дощ. Себто: мені враз погіршає, муситиму лежати у Венеції в ліжку може й увесь той тиждень, що чекатиму на місце в Стабіліменто Морозіні в Абано. До всього ж ніде в готелях ми не могли знайти собі кімнатки. Довго блукали під дощем по мокрих вулицях — і все без наслідку. В Празі при таких довгім ходінню й по сухому я вже не волочив би ноги. Але ж тут — дивина! Ходжу по мокрих хідниках цілком вільно, тільки трохи підпираюсь ціпком. Нарешті найшли й ночівку. Вночі я прокидався кілька разів, чув, як порошить дощ, але скільки прислухався до ноги, — вона мала сумління й не озивалась.

З Падуї ми знову повернули до Венеції. Щ-ий поїхав далі — до Фльоренції, до Риму,

Неаполю, я пробув п'ять день у Венеції, знову на день вернувся до Падуї, а з Падуї — до Абано.

Читачеві, що не покуштував артретів, не було б цікаво про знаменито впорядковане лікування в Абанських лазнях, де лічнічі джерела мають природну теплину води 82° Ц; то ж я тут опускаю деталі. Тільки зазначу, що по п'ятих ваннах я пішов пішки за десять кілометрів. По десятих — зовсім відложив свою палицю, а по 11-х щиро подякував лікареві й персоналові Стабіліменто й поїхав дякувати св. Антонієві за повне одужання.

— Якщо маєте змогу, пробудьте у нас ще тижнів зо два. Якщо ж маєте щастя, що за ці два тижні не впаде дощ, стан вашої ноги буде такий, що може — зі мною вже більше взагалі не побачитесь, — попрощав мене милий лікар.

Я перебув у Італії ще два тижні. При чому чудо ще доповнилось тим, що мені туди прислала аванс одна з наших убогих емігрантських редакцій. Та за той час не тільки не впало жодної крапки дощу в Італії, але ж, коли я приїхав у Чехію, то й тут іще повних 25 днів була чудова, суха погода. Мені не тільки вистачало грошей на всі витрати в подорожі та в живці, але ж я привіз додому такий лишок, що відразу повернув половину Бор-икові та враз купив собі другого (вживаного) але ще ліпшого велосипеда, як був той, що я перед двома місяцями продав, І десять повних років не згадував я, що мене колись так безнадійно боліла нога.

Заношу сюди цю згадку, хоч вона й не має нібито безпосереднього зв'язку з моїми "зустрічами зі смертю". Однак вона вельми потверджує моє переконання, що в світі нема випадків, але є перманентна милість Божа до тих, бодай і найгірших грішників, що у Нього та Його Святителів тієї милості шукають. З другого боку, коли б і справді була це туберкульоза костей, як це виглядало цілком непохибно (навіть по туберкулінації), то напевне сьогодні я вже не записував би отих своїх спогадів про подію, про яку свого часу я докладніше подав був до італійського Антоніанського часопису.

Але ж треба тут додати й маленьку деталь із доби мого перебування в Абано.

Одного, дуже паркого дня, я сидів по обіді в санаторіальнім саду та грів на сонці коліно. Лавочка була низесенька й стояла між кущами й квітками та травою. Я читав і не дивився довкола.

Коли це раптом хтось мене смикнув за плече, а жіночий голос дзвінко закричав: — Серпенто!..

Я шмагом відсунувся на другий кінець довгої лавки, а там, де я щойно сидів, швидко повзла велетенська, метрів на півтора, злотиста гадюка.

Старша пані, що врятувала мене від небезпеки (видима річ, гадюка не мусіла мене конче вкусити!) — була з єгипетської Олександрії й потім дуже зі мною поприятелювала. Що ж було найдивніше, — вона досить добре була поінформована ще тоді, в 1925 році! — про Україну й про українську справу.

З того часу почали й наші матеріальні справи ліпшати. Бігом одного року видано

кілька моїх книжок, прийшли цілком несподівані літературні гонорарі, — і ми поплатили всі борги. Навіть почала набиратись і готівка. Тоді ми вирішили продати незвичайно незручну нашу хатинку в Увалах, яку, говорячи з чеська, справедливо звали "псі буда" себто песька будка. Та ж знайдеться купець і на дірявий горнець. Найшовся на нашу "бовду", а ми собі купили більшу садибку в Мельнику.

З Мельника до Праги залізницею — 54 кілометри, при чому два кілометри треба йти до двірця. А по соші від нашої хати — тільки 30 кілометрів, при тому дорога зручна й гарна, особливо назад — додолу, що має велике значення для втомлених ніг. По дорозі — кожних 2-3 кілометри — селища й величезний рух удень і вночі. Тож із Мельника, коли на дорогах не лежав сніг, звичайно я їхав на велосипеді.

Одного разу на соші з лівого боку (тоді їздилося ліворуч) було накидано багато кам'яної товчі (щебню), приправленої на поправу дороги. То ж я їхав по обочені (по "банкетові") дороги з боку правого. Нараз бачу: зустрічне авто притримало біг і їде просто на мене. Як воно вже було на пів метра від мене, я кинувся в канаву. А з авта висунулась червона пика шофера, що мені кричав по чеському:

— Я маю право тебе вбити, бо їдеш не по належній стороні!

Дійсно, не дурно таки співав наш Франко: — "Люди, люди... Я — ваш брат!" хоч, щоправда, не додав, чи вони також відповідали те саме...

Не було це першим випадком, щоб я мав змогу переконатись, що люди з культурної Європи, вміли користати з "свого права"... Та на цей раз рівчак був не дуже глибокий, а я впав щасливо, без шкоди для себе й для велосипеда.

Іншим разом їхав я до Праги проти великого вітру. На соші було мало авт. Аж ось нагонить мене вантажний віз. Їде дуже помалу. А саме починається довший підйом. Ах, яка ж спокуса взятись рукою за дошку авта та "на шармачка" виїхати на гору й трохи відпочинути, не витрачаючи часу. Вхопився. Всі думки — на тім авті, за яке я тримаюся з правого боку, бо ж знаю, що зустрічні поїдуть зліва. Аж у цій хвилі вітром пролітає великий особовий автомобіль, перегоняючи вантажника. Пролетіло те авто біля мене буквально на якихсь п'ять сантиметрів, аж кров у мене разом відплила з обличчя й перед очима закрутились жовті кола...

Ще одна пам'ятна подорож до Праги.

Треба було скористати зі щасливої нагоди: продавалась велика нумізматична збірка, а в ній я побачив випадково монетку з Кападокії. Що ж до святого Василя Великого свого часу в Цезарії Кападокійській лились потоки пожертв на заініційовані ним харитативні дома, звані потім базиліками, — міг отой динарій бути і в руках Святого. Якби ж таки такої монетки не мав музей отців Василіан, що саме почав закладатись на Чернечій горі, в одному з найстаріших наших монастирів під Мукачевом? Дійсно, оо. Василіани на моє повідомлення попросили мене ту монетку купити.

Було це в початку листопаду. Ще зима не почалась. Віяв попутний вітер, а

барометр не йшов на дощ чи сніг, хоча й небо було захмарене. "Но я, гляди на сєє, — собі на умі!" — як каже Возний у "Наталці", мовляв Куприянове "якось то буде", проскочу. І вискочив на ровер та й гайда до Праги. Та ж у перелеті, де одно селище — найдалше від другого, а при дорозі нема дерев і дорога ступає вгору, вдарила на мене така злива, що мені промокла спина й від паса додолу — ноги. З туристичних черевиків я навіть мусів був як дощ перестав, виливати воду, як із горнят.

Переривати подорож — не було як: бо ж я вже був в останній третині дороги. Поки доїхав до Праги, — трохи продряг, а що їхав швидко, — не змерз.

Але ж у Празі мене ще кілька разів промочило. Я швидко поробив, що мав, купив того цінного "Василіянського" динарія й чимдужче поспішив додому.

Але по дорозі заскочив до костьолау й попрохав помочі у св. Василя.

Коли я виїхав із Праги на гостинець, зійшло сонце. Але ж дуже похолоділо й проти мене почав дути чималий вітер. Від нього я охолоджувався й висихав спереду, але ззаду був перегрітий від намагання й залитий потом.

Вже на півдорозі почало мені покручувати в щоці й трохи в ногах. Згадав я й про те місце в боці, де в мене був тричі "Тамбовський" плеврит, що повторився ще й потім в Україні. І дуже мені неспокійно стало на серці: виглядало так, що я — майже шістдесятилітній дід заплачу за ту монетку дорожче, як сподівався. А певне! Бо ж ось знову впала злива.

Цього разу була студена й витривала. То ж, коли я під'їздив до дому, ані в кишенях у мене не було сухого місця. І тут я згадав страшну річ: по обіді дружина конче мусіла йти до знайомих, що жили далеко за містом, я ж не взяв із собою ключа від хати! Тобто муситиму тепер від дому їхати по ключ у дружини. В хаті буде студено. Поки зварю собі чай, — буду цілком готовий до подорожі на цвинтар! Щоб швидше, хотів був навіть не спинятись біля своїх дверей, а їхати повз них далі. Та ж коли доїхав до своєї хати, — вихідні двері враз відчинились, а в них дружина:

— Ну, слава ж Богу, що ти — вже дома! Я чекала на тебе біля вікна, бо ж неначе хтось не пускав мене з дому. Біжи швидше: в хаті напалено, ліжка й суха білизна приправлені, мерщій лягай: в цій хвилині принесу гарячого чаю...

Я ще раз подякував св. Василеві.

Вранці встав цілком дужий.

Та ж згодом поміч св. Василя Великого була далеко більшою й тривала довший час перманентно. Тому й оповідання про це буде довше.

Лукава річ — еміграція.

Вигнанець чи втікач, що опинився поза небезпекою, в чужому краю на початку нового життя має повну свідомість свого становища: він щиро вірить сам собі, навіть узнаючи за справедливе, що до повороту домів чи й до самої смерті в чужині, він проживе деградований. Ніби ж натурально: за життя, що буде збережене, варт заплатити маєтком, громадським поставленням, амбіцією і т. д., коротко — всім. Та ж ясно кожному: "ліпше бути живим псом, як мертвим левом".

У дійсності ж, це перший симптом грізної немочі, — яку назвимо — "тімор віте" — тобто страх життя.

Минають помалу смутні дні вигнанця в чужому і — при всіх умовах — студеному оточенні. Але вигнанець помалу вправляється в ті нові умови чужого життя. Повільно, хоч і без юридично обґрунтованого підкладу, стає й у чужім оточенні, коли й не "свій", то все ж таки не такий чужий, як на початку, бодай "добре знайомий". Робить, працює, не сахається жодної чесною праці (доктор — із лопатою на гостинці, інженер — нічний вартівець на фабриці, — дома генерал, тут камелот[36] і т. д.). Однак, як не намагається натиснути на всі свої чесноти, констатує, що довкола життя всім аборигенам більш чи менш усміхається, а на нього все дивиться вовком, дарма, що він, помимо своїх принесених із дому чеснот, тут із необхідності вигадливіший, рухливіший і сміливіший за багатьох аборигенів. Це пече, особливо, коли в безсонні ночі згадує, чим був і чим став чи стає. Нарешті приходить день перших конфліктів із чужою владою. Вже сама різниця в характері національної ментальності є причиною, що такий конфлікт неминуче мусить прийти, і тоді емігрант збагне, що хоч він, цілком однаково, як усі довколишні аборигени несе повністю, або й із надвишкою, всі обов'язки, — в дійсності має далеко менше прав. Ба, ні: власне не має прав жодних. Його ж існування, всі дрібні, мозільною працею досягнені здобутки, базуються майже виключно на самій беневоленції тубільців. І те, що вчора йому було надано, як його право, сьогодні без жодних підстав і попереджень відбирається. Лишаються оті крушини жебракові Лазареві, що падають зі стола багача. Загалом же емігрант розуміє, що він ні за що, ні про що є людиною "меншевартою", менше, як "пів-громадянин", підлюдина.

Тоді приходить другий пароксизм грізної недуги: перед свідомістю емігранта встає на весь зріст підсунене дияволом питання:

— Та ж за що? (В дійсності мало б бути друге: Чому?).

— За що мене — людину чесну, працювиту, невибагливу, патріотичну, долею пригнічену от так принижують? Та ще й ті, кого я вважаю нижчим за себе!

У серці накипає чорна злість і закриває, як те шумовиння в киплячому горшку все те добре, що вариться під піною: первісні безмежні почуття радощів (від уникнення смертельної небезпеки) та первісної безмежної вдячності (за дозвіл зберегти тут життя).

Коли ж виникли такі почування, автоматично зникає приязнь довкілля. Доброчинець рад би чути безнастанні й прогресивні вирази вдячності, а попечена емігрантська психе починає творити субстрат для вирощування нижчих людських почувань. Це — смуток, безсила злість, заздрість і помалу — ненависть. Все це наростає спершу в відношенні до чужих, що до них спочатку серце було переповнене прихильністю й вдячністю. Та ж, що більшає прикрощів і невдач, що більше в буденних відносинах виявляється різниця ментальності поміж тубільцями й прихоськами, то більш отрута дужче й дужче загниджується в тому попеченому серці й серце помалу заростає богилою. Тоді злі почування переносяться й на своїх. Спочатку на тих земляків, яким "повезло", потім і на всіх інших товаришів у нещасті, бо ж у них серце

стало шорстке, а страх життя витворив гострий егоїзм.

У засміченій душі, як у неполотому огороді, виростають усе нові й нові полови. І може найстрашнішим поміж ними будяком еміграційної психи стає резигнація. Переважно вона формулюється як дуже злісне переконання: Коли вдома були ми "славні бубни", а тут стали тільки звичайною "собачою шкурою", — то й нехай! Коли мене, людину, таку достойну, тут уважають за щось меншевартісне, нижче, здібне до всіх чинів злих, — так і чорт же їх всіх бери! — не маю чого оглядатись на всякі засади та приписи етики. Відтепер — моя віра — дарвіністична: свідомий зоологічний егоїзм, що знає тільки боротьбу за існування. Зубами й нігтями мушу пробивати собі дорогу й виборювати собі життя (справніше б сказати: прожиток!) за всяку ціну. За всяку ціну!..

І це є те місце, з якого емігрант "пускається берега". На цій точці, коли він до неї приходить, фактично його життя закінчується. Потім уже маєте труп живої ще людини, яка, — коли залишиться на вигнанні аж до смерті, вже ніколи не повернеться до товариства людей, яких у нас у некрологах часто звуть "криштальними". Ні, такий емігрант уже на все лишиться — "лисом підшитий та псом підбитий". Бо ж той, хто дійшов до такої популярної філософії, той має "все дозволене". А тоді вже не тяжко дійти до того артизму, що "хоч і з стоячого підшву випоре".

З цієї стадії формування емігрантської душі для багатьох вигнанців починається на еміграції доба економічного розцвіту, що в наших матеріалістичних часах, приносить одночасно і пошану загалу, компліменти, дифірамби й п'єдестал. На цій підставі здибаємо в емігрантській пресі гучні "ювілейні" похвали патентованим злодіям і шахраям.

Але ж це ті, яких у польській еміграції (по 1863-му році) шарахався Міцкевіч ("пльвайом на себе і жром єдні другіх"...). Це такі типи, як "августейшій" вуйко царя Миколи — московський архикнязь Олександр Михайлович, що продав американським жидівським часописам за добрі гроші скандальні спогади про життя царя та його родини. До цієї ж групи — на мій особисто превеликий жаль, — належить і наш, такий талановитий письменник, перший прем'єр-міністр і перший державний директор відродженої України, В. Винниченко.

Та інші "сватки", яким довелося б скласти предовгий синодик, що в ньому опинилися б і деякі заслужені імена. Бо ж саме з цих мотивів виходячи, якось один із наших визначних діячів, умучений чужими, ображений своїми, в розпуці сказав мені по приятельському, від серця:

— Ні, вже годі бути мені дурним! Всі довкола живуть шахрайством і брехнею, — тож цілком свідомо ступаю і я на цей шлях. Бо ж все одно ніхто з туземців мене на еміграції за порядну людину не поважатиме, лише — за "нержада" (то є — сволоч!).— І вступив...

Тож чи диво, що майже кожен із нас чував від чужинців про того чи іншого нашого земляка, або ж — певніше — і про того, і про іншого такі слова:

— Знаєте, хоч він і емігрант, але ж досить "слухна людина".— Чисто так, як в Україні говорилося:

— "Хоч він і жид — як це не дивно — не "жулік!"

Що ж сказане не вигадка й не теорія, незвичайно яскраво говорить такий факт, якому є свідки.

В березні 1941-го р. помер у с. Черновчику наш предобрий чоловік, доктор Микола Малінський-Ціпцюра. Коли я з нашим панотцем і дружиною під'їздили до села, що стоїть на горбку, буквально по всіх радіальних доріжках у полі було повно чеських людей, що спішили на похорон. А шофер-чех сказав:

— Нема й дива, такого доброго доктора ніколи не було і не буде в цілім цім краю.

Одначе, коли ми йшли за труною в проводі, ми на власні вуха двічі чули ту саму фразу: — "Був він знаєте, дуже добрий чоловік, дарма що емігрант". І по-друге: — "Був це предобрий доктор, дарма що був українець".

Отже саме поставлення емігранта в чуже-національній і чуже-державній стихії має вести природно до існування без прав, без надії на завтрашній день, на переважно животіння з ласки й "милості" (з мене особисто було тричі перебрано очевидно неправством перебрані з мене податі, але ж при повороті по довгій волокиті, підкреслювалось урядово, що робиться те "з милості!"). Існування без довір'я загалу, в сталому підозріванні в усьому можливому, і на підставі того — явне понижування (у вічі: "Ви — цигани", — а поза очі — "емігранти-пси!"). Та ж від цього й найдобріший чоловік мусить наливатись жовчю проти власної волі й стає "попечений", "нарваний" чи й просто "скажений". Коротко кажучи, немічний.

І знаменито сказав мені про це один із наших землячків, не з високих інтелігентів, коли розповідав про свої родинні відносини:

— Моя жінка — мені чужинка, мої діти — також для мене чужинці. А отже вони — повноправні й дужі, вимагають від мене, щоб я — безправний — їх виживлював, як нормальна людина. Бо ж, що я нікого не кусаю й одверто ніколи не скаженію, вони пересвідчені, що я — чоловік, душевно здоровий. А тим часом, я ж — емігрант, себто дуже давно вже — очевидний псих і таким уже до смерті залишуся.

Зачіплена трагічна тема вимагає докладних студій. І то не тільки з огляду на теоретичний інтерес, але ж і з практичних мотивів. Бо ж, як бачимо еміграція, це явище перманентне. І, коли б такі студії були в нашому письменстві, скільки людей на еміграції, усвідомивши вчас свою поставу, зберегли б на користь нації свою "кришталність!" Тут же я побіжно діткнувся цього болючого питання. Лише на те, щоб зробити вступ до нижчеподаного та гадаючи, що для читачів, які на еміграції не побували, мати деякі відомості про емігрантську психе, не пошкодить.

У другому періоді нашого еміграційного тривання, коли по нас безпощадно хльоснула економічна світова криза, партійно-озлоблені, повні ненависті, заздрощів та помсти деякі землячки, що їх назву в іншому місці, втративши надію притягти дружину й мене до своєї політичної акції, вирішили нас "зліквідувати". Може й не йшло про такий спосіб, яким було зведено порахунки, наприклад, із полковником Коновальцем, бо ми ж не були людьми великими і чоловіми, але нам принаймні мали "показати", що це означає поставитись проти таких сильних, чи може навіть за тих часів —

"найсильніших в Європі" українців та ще сильніших їхніх (як вони часто повторяли) "англійських друзів", що мали якусь працю між нашою вбогою еміграцією. Тоді, видима річ, було те для нас, які ніколи попереду "в таких переделках" не бували, і несподіване, і незрозуміле. І тільки аж тепер, читаючи в чеських газетах, про методи боротьби в колишній Чехословаччині, збагнув я, що було поведено наступ способом, на яким стояв штамп "Мейд ін Чехословакія"[37].

Отже було зроблено, коли й не все можливе, то аж надто, щоб нам цілком отруїти життя. Мене zdeградовано і, як громадського робітника, і службово. Навіть мені закидалось, (по тих часах було це вельми дивно) моє надмірне "германофільство", виявлене в "Чмелику!" Дружину ославлено релігійною маніячкою. Різними неймовірними наклепами проти нас узброєно всіх значніших людей українських, що були на еміграції нашими приятелями. Без найменшої причини з нашого боку через ніч наші друзі ставали отвертими нашими ворогами. В академії мене стали ігнорувати, понижувати й публично уражати. Щоб забити нашу сталу приязнь збоку галичан, яких ми все вважали за саодинокі конструктивні елементи української дійсності, випущено кілька брошурок проти Галичини і проти націоналістів зокрема під моїм прастарим псевдонімом — В. Старий, а на одній навіть було написано, що це — моє видання! Було вжито натиску на польонофільські елементи в Подєбрадах і Парижі, щоб належне мені утримання з академії, якщо не відібрати зовсім, то принаймні зменшити на половину. І академія це зробила на загальних професорських зборах одноголосно (прецікаво, що ті мої загорйовані сотики розподілено "на всю братію й на вся православния колеґи" — з професорського складу).

Було тяжко, та ми таки ще тримались.

Тоді вжито сильніших методів. Послано спеціальних шпигів у Мельник. Що вони мали були виконати, — не відомо. Однак двічі люди, що справно говорили по українському, коли я за службовими обов'язками не був дома, пробували насиллям влізти в нашу хату. Однак до цього не дійшло, бо ж дружина вже була попереджена: сусіди чехи, бачачи, що якісь непевні люди все нас пантрують та й ближчих сусідів про нас випитують, були напоготові й щоразу нас попереджали про небезпеку. Нарешті натиснено на чеських урядових чинників у міністерствах і навіть по Мельницьких урядах. Нас почали тиснути чехи, як "відомих Германофілів". Дійшло до того, що навіть асекураційний агент, вибираючи гроші за асекурацію хати, говорив нам у вічі, що ми — "гірші за мадярів", що ми "екзистуємо за германські марки". Потім почали кружляти чутки (коли урядовий курс став позірно неприязним до більшовиків), ніби ми дістаємо стале утримання від комуністів. Коли ж курс до комунізму став знову прихильний, — пішли чутки, що нас утримує Римський Престіл.

Нарешті — пізніше — мені вкрали всі видання (коло півтора вагона книжок, карток, образів, оригіналів, клішів, матриць і т. д.) — добро, зароблене мною на початку еміграції з метою реставрувати ним зруйновані наші визначні видавництва "Час", "День" та інші, що при них у Києві була скупчена інтелектуальна еліта моєї доби в Східній Україні.

Мстиве завзяття тієї англійсько-більшовицької організації було настільки подиву гідне, що коли я, — потім — довший час працював, як маляр, на Підкарпатті в оо. Василіан, то й туди приїхали з Праги агенти, а в хвилині моєї відсутності навіть побували в келії, де я перебував. Також зроблено все можливе, щоб дискредитувати мене в Буковині, де одного часу місцеві люди чомусь виказували мені незаслужену мною шану.

І хоч я намагався тим не пишатись, все ж таки згадував слова св. Апостола Павла: — "Щоб не величався, дано мені жало в тіло, та ангела сатани, щоб мене бив у лице, аби я не величався".

Таким чином, ситуація наша в тій добі була надміру тяжка, бо ж економічна криза доходила свого апогею, а наші нерви було просто оголено сталими припіканнями. Найгірше ж було те, що ми довго не могли пізнати, відкіль саме валяться на нашу голову всі ті біди й нещастя. Нарешті, занедужала дружина. Та ж ми не здавались. З упертістю миші, що без упину гризе тверді клепки в бочці, до якої її кинено, ми намагались видратись із наших злиднів, але виправдуватись не пробували. Тільки палко прохали в Господа чуда й помочі. Бо ж істину сказав Тома Кемпійський: "Кому Бог зволить допомогти, нічия злоба тому не зашкодить". Отже ми прохали чуда. І воно сталося.

Усамперед було воно в тім, що — знов таки за словами ап. Павла, — хоч були ми "у всьому пригнічені, та до крайності не доведені; у клопотах, та не тратимо надії; переслідувані, та не опущені; повалені, та не погублені", дарма що тоді пущено на нас струю знищення із всесвітнього масонського апарату. Отже, тепер можна було сказати, що довелось мені по-друге вступити в боротьбу з державою: за студентських часів — з Миколою II-м, де я був в офензиві, а тепер — з англо-большевиками, що самі на нас наступали. Дійсно ж було те, що ми фактично й не боронились, лише намагались не впасти. Таки ж правду говорить і наша приказка, що "кому Господь має що дати, то дасть і в хаті". Так воно й сталося, при чому згодом те Боже чудо, що визволило нас із пастки, оформилось, стало ясним і конкретним.

Як і здебільшого буває, прийшов той порятунок від видющої смерті цілком не відтіль, відкіль ми могли сподіватись.

Того часу в Мельницькій лікарні доживала старесенька дружина одного з наших велегласних учених. Була самотня, безпомічна, ледве рухалась. Одного часу спіткав нас місцевий капуцин і спитав: — Чи знаєте, що там є немічна українка? Може б ви її — самітну — відвідали?

Стара вже прочувала смерть і прохала нас, щоб ми виписали їй сповідника грецького обряду. Повелось це: до Мельника приїхав предобрий священик, походженням підкарпатець. Зробив що слід у старої, відвідав нашу хату, побачив нашу біду, поставився до нас вельми прихильно й порадив: — Киньте ви тут усе та перенесіться до нас, на Підкарпаття. Там є багато праці, буде й хліб, бодай з тенгериці (кукурудзи).

Та ж у пісні співається:

— Легко сказати, а тяжко зробити!

Перш треба подумати, в голові подлубати!

Тяжко було цю раду виконати тим більше, що в тій добі чехи викидали з Підкарпаття й тих наших земляків, проти яких не було висунено таких "праків" чи "пороків" збоку "найсильніших" наших ворогів, які "На Граде" Празькому почувались, як удома. Та ж треба було дійсно й у голові подлубати відносно нашої хатини, на якій тяжів чималий борг.

А добрий парох радить:

— Запропонуйте оо. Василіанам вашу хату на виміну. Вони хочуть мати щось близько Праги. То ви їм — свій дімок, а вони може дадуть вам працю при своїх монастирях. Дозвіл вони здобудуть.

Дуже була нам симпатична та думка. Замість того, щоб жити в чужому морі й працювати за шматок хліба на чужих, — дожити віку в рідній народній стихії та ще й роблячи працю любу для української культури. Отці бо Василіани в Ужгороді мали видавництво й друкарню, а в кількох їхніх монастирях мусіла бути бодай коли-не-коли малярська праця.

Послухав я панотцевої ради й "загнав листа" до о. Протоігумена, в Ужгород. Швидко відтіль наспіла відповідь і обіцянка незабаром відвідати нас у Мельнику.

Та ж "нестатки гонять з хатки". В Мельнику, крім хліба та цибулі, ми вже не могли ні на що дувати, то ж я перебрався до Праги, в надії виробити бодай якусь корону. Думалося, що у великому місті — більше можливостей прикласти до чогось охочі працювати руки. Та ж правду наша приказка говорить: — "Де люди — там і лихо". Землячок, що мав я з ним "утворити спілку", тільки в спілку доїдав мої останні лишки й хоч потім "добре" оженився, ще й доднесь не повернув мені свого боргу. Добре ще було, що дружина, сидячи в Мельнику, не терпіла біди. Бо ж треба тут зазначити, що правдиве "чеське серце" проявило себе відносно неї з найліпшого боку. Побачивши наш тісний стан, приятелі з чехів почали приносити те та інше, кликали "на гусу", коротко: просто підгодовували. Ми ж умовляли один одного тільки — "витримати!"

Одного раннього ранку, коли ще Прага майже спала, біг я на далеке передмістя: затримувати робітників, що їхали на працю на велосипедах і пропонувати їм патентований держачок на бриля при їзді на ровері. Був це манісінький щипок, що насаджувався на держално ровера й дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля. З кожного проданого вішачка мав я дістати пів корони. Отже протягом дня треба було продати бодай двадцять, щоб проіснувати на хлібі, сирі й зеленіні. Коли я вже добігав до одного з двірців, наскочив просто очі в очі на тодішнього члена чеського парламенту, потім — першого українського правного президента, монсіньора Августина Волошина. Намучений довгою дорогою в потягу, він хотів трохи пройтись. Завернув і я з ним, розповів йому про наше смутне становище. А добрий отець Августин, давній мій знайомий, і каже:

— Міністр зі мною дуже добрий. Напишу йому докладного листа й дам вам, вияснить йому все особисто, напевне справи ваші будуть полагоджені.— Того ж таки

дня дістав я обіцяного листа, а ще в додаток і рекомендацію до впливового посла п. Мисливця, особистого приятеля отця Августина.

Це вже було так, ніби після темної ночі починається світанок.

Побіг я раз-два до Мисливця, впіймав його й зацікавив своєю справою. Коли я прийшов до нього по-друге, посол мені сказав:

— Ваша справа на добрій дорозі. Я виєднав вам у міністра аудієнцію й сам піду з вами. Зустрінемось у парламенті точно у вісім ранку. Але, на всякий випадок, може б ви нашли якусь протекцію в когось із senatorів. То буде ліпше. Прецінь розумієте, протекція...— І назвав мені одну senatorку, що тоді була українофілкою.

Я знав, що та senatorка в добрих відносинах із senatorкою до польського сенату, п. О. Кисілевською, з якою ми все були в приязних відносинах. Пишу листа пані Кисілевській до Коломиї й біжу на пошту, щоб негайно послати експрес-поручено. Кажуть: буде коштувати десять корон, вісімдесят гелерів. У мене ж — усього майна коло дев'ятох корон. Гоню, щоб у когось позичити бодай зо дві корони. У Празі ж — далекі кінці, а українці — живуть на далеких окраїнах, найнижче — на четвертому поверсі. Пролітав я до вечора: жодного нема вдома. Вже ледве волік ноги, аж назустріч — трохи знайомий чоловічок. Так і так — позичив я в нього п'ять корон. Прискочив до трафіки, щоб наліпивши поштові марки, без розписки кинути в скриньку: може ще сьогодні відійде. В одній трафіці — нема стільки поштових значків. Підбіг я до другої — при мені замкнулась. З останніх сил лечу на двірець. Таки ж лист пішов іще сьогодні, в суботу. Очевидно пані senatorка мені відпише негайно, і можу отримати експресну відповідь ще вранці у вівторок.

Однак у вівторок експресу від пані Кисілевської не було. Ну, якось то буде й без цього шансу. Коби вже побачитись раз із тим міністром, може ж дозволить прийти ще раз. Лечу до парламенту, а підбігаючи звертаю увагу, що на щоглі має велетенський чорний прапор. Якби я був забобонний щось би в тім вичитав: чи удачу, чи фіаско.

— Є вже тут пан посланець Мисливець? — скромно запитую імпозантного придверника. А той "Зевс, як кріль усами" моргає й вирячив на мене круглі очі:

— Чей же ви бачили на нашім фасаді смутковий прапор?

— Бачив. То що?

— А те, що коли б ви читали газети, то знали б, що то — на Мисливцеву честь.

— ?

— Сьогодні вдосвіта помер на розрив серця. Вже це надруковано.

От воно що! Сказано: куди не оберни — все дірка зверху!

Та ж переді мною нема нічого, крім надії! Покладаю надію на senatorку. Та ж від пані Кисілевської немає відповіді й увечері. Немає її і на другий вівторок. Зате пише мені до Праги дружина про те, про інше... "а між іншим, прийшла нам ласкава вітальна карточка від п. Кисілевської з Канарських островів"...

А я шукаю вітра в полі. Треба витривати!

Таки за два тижні прийшов, нарешті, бажаний лист до senatorки чеської. Тільки ж у тім заковика: senatorки ніколи не можна застати вдома. Та ж, нарешті, і тут було

точно умовлено, коли можемо поговорити. Навіть сенаторка сама згадала, що моя дружина колись подавала її життєпис у чужій пресі.

То ж буде ліпше, коли з нею поговорить сама дружина. Пишу їй: приїдь тоді а тоді, таким то потягом, зустрічаю там то, адреса сенаторки така то. Одно слово узяв на увагу всі можливості. Крім однак тієї, що вночі, коли дружина має рано встати, стане в неї будильник.

Отож біжить моя дружина до станції (два кілометри), а за пів кілометра до двірця нагонить її потяг, що ним мусить їхати. Пропало? Та ж ні: спробую доганяти потяг, може встигну! На перший погляд — явна дурниця. Але: Помози, Боже! — і, хвора на серце, з куфриком, повним важких книг, біжить підтоптана вже моя дружина, аж курява за нею звивається. Біжить при потягу, не тратючи надії. Бо ж таки правду той грек казав:

— "Надія — найліпша філософія".

Прибігла на двірець, а їй назустріч наш знайомий касир із квитком в руці:

— До Праги? Потяг чекає на вас. Ось квиток, заплатите на звороті.

"Чеське серце!"...

У вагоні притримує двері кондуктор. Підсадив дружину касир, а у вагоні підхопив незнайомий старший пан і гукнув кондукторові:

— Їдем!

А до дружини:

— Моє поважання, пані! Я — контролер потягів. Побачив з вікна, що старша дама з таким тяжким виразом і таким тяжким куфром спізняється, затримав потяг. На неповних три хвилини. До слідуючої станції доженемо. Добре, що ви не зразились. Мабуть пильно треба...

Це все — чужинці. Але ж наша ціла драма — від своїх...

Таки чеську сенаторку впіймали.

— Залюбки зроблю, що тільки буде можна! Поговорю з міністром особисто. Але аж за тиждень, авто на мене вже чекає: їду туди а туди...

Надія росте! Таки не пропала гонитва за потягом і вартість квитка до Праги й назад. Тобто, що не встиг Мисливець, сенаторка напевне зробить не гірше!

А за три дні в газетах:

— "Міністерська криза. Повна зміна кабінету міністрів"...

Я доїв останній "олумовцький сиречек" — і вернувся додому... Не встиг іще й поохати аж перед нами — стрункий, гарний чернець — Отець Протоігумен з Ужгороду. Милый, приязний, охочий. Тільки... наша садиба їм ні до чого не надається. То ж відсуваємо цю справу на бік. Однак може бути, що якась малярська праця в монастирях знайдеться. І вирішуємо, що я маю приїхати до Ужгороду, побачити на місці, що та як, а там — буде видко.

Все дуже добре, тільки ж — видима річ, не можу я сказати отцеві протоігуменові:

— Як же я, дорогий отче, до вас поїду, коли ж дорога до Ужгороду тільки в один кінець коштує коло 150 корон. А ми по першому дістанемо всього 320 на цілий місяць, і

винні в кількох крамницях?

Але десь сказала наша поетка:

— "І лиху, і гніву людському є край"...

Вирішили ми продати жінчин перстень: де вже там красуватись! Та перед умовленим часом моєї подорожі приїздить до нас один добрий сваток, що колись за часи Увальської удачі я йому позичав, а він, як то звичайно буває, після того кілька років до нас не голосився. А тепер:

— Вибачте! Я був забув та й, правду кажучи, не було з чого й вертати. Тепер трохи підробив "прахів", і от — з подякою вам ваші двісті качок.

— Дуже добре, кажу до нього.— Головне, що саме вчас. Мовляв, так і так.

— А ви ж знижку маєте? — питає досвідчений пражак, що вже перейшов "огонь, воду й мідяні рури".

— Яку?

— Та ж на залізницю! Коли зробити так і так, то ж убогому емігрантові дадуть на Підкарпаття аж 50 відсотків "злеви". Коли їдете?

— За три дні!

— Славно, — каже землячок.— Протягом цих трьох днів напевне дістану вам туку "злеву" просто з міністерства. Це вам буде від мене замість відсотків на позику. В такій то годині здибаю вас на двірці. Де саме, кажіть?

— Та ж де? Най буде, як у "Сто тисячах" Карпенка-Карого: "Где для мужчин — для женщин".

І дійсно, хоч це й неймовірно, двоє українців зустрінулись точно, в певний час, у певному місці й один приніс другому те, що пообіцяв. Подав я міністерський листочок до каси, а "воно" дало мені квиток туди і назад, чинний аж на три місяці за 148 корон.

Це вже почалось чудо св. Василя, мого Патрона!

Отці Василіани прийняли мене, немов рідного. Аж я, вже призвичаєний до упослідження, просто не знав на яку ступити і як їм за всі ласкавості, що їх у них таки рішуче нічим не заслужив, дякувати. Тим часом о. Протоігумен наняв авто і в один день провіз мене майже по цілому Підкарпаттю та по всіх Василіанських монастирях. В одному, де церква не була опрацьована вже більш як півсотні років, треба було помалювати стіни, поробити образи, перемалювати іконостас.

Чи я це зроблю?... Зітхнув я тяжко, бо ж бачу: коли за цю соломинку не вхоплюся — втону! Але ж: як я буду обіцяти, коли ж мушу по щирості признатись: вже майже двадцять літ не малюю, а капітального малювання — на стінах не робив ніколи. Та, де! — викладаю всю правду: — ніколи й не видав, і ні від кого не чував, як те робиться. Як же я можу за таку річ братись, коли ось щойно сам бачив сьогодні, що у двох монастирських церквах, які знаменито помалював маляр-знавець і які коштували грубі тисячі, за рік малювання позповзало з стін, облупилось? А о. Протоігумен, мабуть бачить мою розпуку, й говорить:

— Щоправда, це річ досить заплутана. Та ж як буде бажання та милість Божа, то може й докажете не гірше за "відомих знавців". Спробуйте?

— Радо б спробував. А як не поведеться, що тоді?

— То, знаєте, що: зробім маленьку спробу. Ось є образ Пресвятої Діви. Це сам Папа Римський подарував його нам у Мукачів. Образ привезений із Царгороду, мальований року 1453-го, може й українським малярем. Коротко — річ вельми цінна, що ж всі ми під Богом ходимо, давно вже ми думали зробити з нього точну копію. Таку точну, щоб не можна було пізнати оригіналу від копії. В разі небезпеки, копію лишимо, а оригінал сховаємо. Зробіть нам цю копію.

— Спробую.

Була це тяжка спроба. Але не хочу розтягувати оповідання. Скажу тільки, що я все прохав у Матері Божої чуда. Зрештою, взявшись вперше до копіювання старих образів, я несподівано для самого себе працю зробив справно. Спроба перейшла цілком щасливо.

— Так в цім році будемо помалу приправлятися, а з літа почнемо, — сказав мені при прощанні старий о. ігумен того монастиря, де я мав малювати церкву.— Не бійтесь, професоре, та ми ж таки хлопці!

А о. Протоігумен і свого докидає:

— От і добре, що порозумілись. А поки що, на конто образу Матері Божої оце, — і кладе мені кілька папірців із портретом Масарика.— Нехай це буде аванс...

Купили на той аванс топлива. Обложивсь я книжками — теоретичними й підручниками, нав'язав знайомості з чеськими малярами, продавцями фарб, із найліпшою фабрикою того матеріалу, з майстрами: вітражу, мозаїки, майоліки, золочення, цементних та сграфітових праць. Побував на фабриці кавстичних барв, де мені дали повні інструкції й відкрили навіть деякі таємства. Від рана й до ночі цілий рік робив шкіци, проектував, компонував, експериментував з різним матеріалом. І за юних літ мало коли віддавався я з таким запалом студіям, як нині, в 54 роки. Бо ж таки була це галузь, в якій все мріялось працювати, то ж, як казав наш поет, —

"По роках жорстоких і суворих

Серце знов зробилось молодим"...

А на весні пише мені о. ігумен з Імстичева (сама назва села, яка прекрасно-архаїчна): — Так що ж, Вуйку, зачнем?

Відповідаю: — Гасить вапно, зачнемо. Те а те вже приправлено.

Приїхав я до милого Імстичева. Монастир — на середині високої гори. Довкола — також блакитні гори. Скромна стара обитель. Тепло в хатах, тепло й на душі. Сади цвітуть, а з усіх боків — оксамитові зозулині стукання.

Дали мені двох предобрих братів, що мали велике бажання працювати, але жодного вміння. Я ж, хоч уже й чимало знав теоретично, також не мав найменшої рутини. "Откуду ж зачну плакати?" — І почали ми з пресвітерії, тобто з найпоказнішого місця. І, дійсно: на початку мало-мало не "плакав я гірко", бо ж "алія рес плектра, алія ж рес фарба електра", як сказав би нам старчик Сковорода. Що не зроблю — все не так, як думалось і хотілось. Бачу: банкрутую. Перестав я спати і нарешті, прийшов до висновку, що мушу резигнувати.

А старий, веселий ігумен мені й каже:

— Не гарячіться, Вуйку. Як прийшли були в Галичину москалі, то від них я чув добру річ. Казали вони: "Поспешность хараша только при ловле блох". То ж працюйте ще та будемо молитись: молитва багато зможе, а "добрий діла трудом сніскаваються".

І молились ми всі, хто був у монастирі. Молились св. Василієві, і св. апостолові Луці-маляреві, та св. маляреві лаврському Аліпієві.

Та й ніби повторилася в Імстичеві стара лаврська легенда Києво-Печерська! Спочатку ніби від нашої завзятої праці не було нічого, аж нараз усе зійшлося до купи, і коли ми зняли риштування, то й самі собі не повірили, що такої доп'яли. Щоправда, хотів би я ліпшого. Але ж усі замовники були такі задоволені. Аж і одного дня появився сусідній парох, що його церкву в тій околиці вважали за найкраще помальовану. Подивився, розглянувся й промовив незадоволено:

— Тож бачу, хочете зробити ліпше, як зроблено в мене!

А наш дотепний о. ігумен йому на те: — Так, отче! Напевне вас переключаємо!

На пресвітерії іспит закінчився. Далі пішло наше малювання, як у найвправленіших майстрів-професіоналів. Ніде — жодної цятки, раз покладеної — не треба було перероблювати. Праця йшла з подиву гідною швидкістю. Наприклад образ у плафоні (на стелі), який я вперше в житті робив, напівлежачи на спині, дарма, що був той образ чотири з половиною на чотири з половиною метрів, — олійними барвами був намальований за неповних п'ять днів!

І мої помічники — брати, яких я навчав тієї чи іншої праці, сам перед тим ніколи її не робивши, відразу виходили зі свого завдання з найліпшим вислідом.

Отже Святі наші Протектори помагали нам цілком явно. Та й не тільки помагали в праці, — вони охороняли нас від небезпек, бо ж, як це й не дивно, при малюванні церкви є чимало сталих небезпек. Що ж я й мої помічники віддавались нашій праці з незвичайною загарою, то часто й зовсім забували про ті небезпеки. А що запал наш, справді, був великий, говорило вже те, що ми починали працю враз по шостій ранку, а закінчували її при свічках аж по десятій увечері. Навіть о. ігумен монастиря мусів був у дечому змінити регулямін монастирського життя й раз-у-раз робити нам пробачення наших "кульп", коли ми, захоплені працею, не чули дзвінків і на все спізнялись. Тож коли восени приїхав брат-"інженер", що навесні приправляв нам стіни, він — людина досвідчена — рішуче заявив, що ми з ним жартуємо, запевняючи, що ми три доказали за цей короткий час перевести такенну колосальну працю, тим більше, що ми ж — людці без практики й рутини. Для нього й для нас (бо ж і я, хоч живу й у новітній добі, але сучасником її не став), було це очевидним чудом, однак, мовляв, такого спеціального порядку, що сторонні люди не могли бачити й збагнути його очевидності. Але ж побіч із тим раз-у-раз були чудеса наглядніші.

Кожного тижня той чи інший із нас більш або менш небезпечно зривався з риштування, летів згори додолу з дошками, зсувався над порожнечою з драбини. Бо всі ті приладження, з огляду на конечність економії для бідного монастиря, були зроблені примітивно, з невідповідного матеріалу й принагідними не фаховими людьми. Однак

рішуче ніколи не дійшло до найменшого поранення. Тобто, говорячи ляїцькою мовою, нам "завжди везло".

Нарешті, коли вже було закінчено другу третину стелі й ми мали вже пересувати апаш (риштування) до третьої третини церкви, сталась подія, що всіх приявних, а також декого з селян, що брали живу участь у малюванні церкви, просто струснула жахом і дивиною.

Теслі вже почали розбирати дошки на риштуванні, повитягали з них гвіздя й зісунули всі дошки на один бік. Тепер можна було з долини оглянути зроблену нами працю. І от, бачу я, що брат забув оправити на однім з янголів авреолу.

— Почекайте рушити! — сказав я майстрам.— І швидко поліз нагору.

Знову поклали кілька дощок до належної стіни, поставили на них столик, що на ньому був асортимент горняток із розведеними, рідкими красками. Я наложив, скільки було треба, на палету, швидко зробив три-чотири тяги й відступився задки, щоб поглянути здаля. В той мент почув, що піді мною зникла опора, побачив іще, що наді мною феєрверком летять горщечки з красками. Далі почув гуркіт, брязкіт, крики з долини й отямився, коли вже сидів верхи, мов на коні, на поперечині-балці, до якої раніш були прибиті дошки, що тепер позлітали додолу. В одній моїй руці я тримав палету, в другій — пензля. Тепер уже зрозумів, що був ступив на край дощок, уже не прибитих цвяхами, що ті дошки під вагою мого тіла звелись угору, стали цапки, як на орелях, столик із фарбами підлетів під стелю й шугнув понад мою головою на кам'яну підлогу, що була під риштуванням приблизно на шість із половиною метрів! Полетів туди ж і мій цвікер (пенсне) зо спеціальними склами, яких без сумніву на Підкарпатті замінити не було б можна.

Поки мені подали драбину, я пильно оглядав плафони й частину вже закінчених стін. Був певен, що наша праця попсована потоками й бризками фарб.

Та ж, де! Не було ні одної цяточки, дарма, що піді мною, на долівці вилискувались різнобарвні озерця. Коли ж я зліз додолу й почав поміж розбитим череп'ям, по якому вже так довго метушились брати й теслярі, — розшукувати скалки моїх окулярів, — загальне здивування не знало меж: мій цвікер був цілісінький, лише залитий фарбами.

Що сталось надприродне чудо Боже, тепер уже ні в кого не було найменшого сумніву, як не було ж — також — сумніву й у тому, що, коли б я був злетів на кам'яні плити з вишини майже сімох метрів, напевне живий не лишився б. Коли б же тільки розбились скла на моїм пенсне, довелось би спиняти працю принаймні на якийсь тиждень, чи — певніше — на два, а тоді план робіт на даний рік не був би виконаний.

Восени другого року всі праці закінчено. Лишилися тільки деякі колюмни[38], що мали бути побарвлені так, як уже для взірця було зроблено дві-три.

Я мусів від'їздити: був останній день мого "дешевого" залізничного квитка. Та ж саме в останній хвилині брат щось мене запитав, як має бути на капітелі колюмни. Вже у верхній подорожній одежі, я швиденько виліз на драбинку з пензлем у руці, мазнув де було треба, — і раптом драбинка нараз уся розвалилась піді мною. Отець ігумен та брати, що стояли довкола, підхопили мене на лету, і я не дістав ані шкрябнуття. А

тимчасом була це та драбинка, що ми всі один по одному протягом повних чотирьох місяців день-у-день, буквально висіли на ній над пропастью, одним кінцем упираючи її в стіну над порожнявою, що була між риштуванням і стіною. Отже, кожної хвилини хтось із нас трьох міг злетіти з тієї драбинки на кам'яну долівку щонайменше з семиметрової височини, ще й злетіти без можливості за щось ухопитись, бо обидві руки були не порожні.

Тоді ж був це явний оказ опіки Божої: тепер, коли вже праця була закінчена, було нам ясніше ясного показано, в якій смертельній небезпеці ми перебували постійно.

Праця в Імстичівській церкві навернула мене знову до палети, що її за попередніх 20 літ я був цілком "загубив". Тепер же малярство починало давати нам заробіток і можливість утриматись на поверхні. Цікаво тут зазначити, що я — річ видима — третьорядний маляр, особливо ж тоді, ще невправлений, дарма, що я і не гонив за працею, дарма, що в Чехах є сотки видатних техніків-малярів, а між ними таки багато й зовсім першорядних, — протягом усього дальшого часу все в мене була та чи інша малярська праця. Найдивніше ж було те, що мої праці потрапили до видатних конгрегацій, що за них я отримував цілком незаслужені восхваленія, що — нарешті, репродукції моїх праць друкувалися в чеській пресі, де ніколи не були репродуковані й цілком видатних чеських малярів. Нарешті, скільки разів я платив замість грошей, що їх не мав, своїми образочками. За речі виживлення, за праці дослідні, слюсарські, за різні предмети, навіть за лікарську поміч, або за справу зубів.

Було ще й те дивовижне, що деякі мої етюдики, які я сам ніяк не вважав за щось ліпшого, доводилось мені повторювати по п'ять і більше разів.

І так було мені жаль, що вперше, я свого часу не віддався цілком малярству, бо — можливо — що на цьому полі зробив би щось корисного і для України. Бо ж мистецтво всамперед потребує не школи, а рутини. Макарта, Бекліна, Габріеля Маха, викинули з малярських шкіл. Автор Полтавського земського дому — Василь Кричевський не був у жодній малярській школі. Світознаний наш різьбар А. Архипенко ходив до малярської школи місяць. Петро Холодний (батько) лише взимку ходив до приватної "іконописної" майстерні. Наш Доре — Іван Іжакевич сам покинув малярську академію... і т. д. Отже мабуть правду сказав професор Празької малярської академії Прайслер: — "Мистецька академія є, власне, річ зайва, бо ж мистецтва навчитись не можна".

А з другого боку також великою правдою звучить признання геніального Веласкеса, який сказав, намалювавши 3 000 портретів: — "Тепер я вже можу намалювати голову".

Я дозволив собі тут відхилитись від теми, бо ж хотілось мені молодим читачам цієї книжки кинути побіжно одну приятельську раду: вчіться мистецтва. Власне, вчіться ремесла даного мистецтва (найліпше малярства та різьбарства), бо ніщо не дає такої радості людині, навіть у найтяжчі хвилини її життя, як уміння в якійсь мистецькій галузі. Але ж не забувайте на Веласкеса чи на геніального японського маляра Гоку-Сая, котрий був мав надію, що тільки тоді дасть досконалий твір, якщо доживе

принаймні до 110 років. Отже — в мистецтві важна рутина, бо ж, повторюючи слова геніального винахідника Едісона, "геній складається з 2 відсотків таланту та 98 відсотків поту".

Але ж і тому я спинивсь тут на цьому факті, що моє маленьке мистецтво вможливило мені й дружині не загинути з голоду. Бо ж таки в цій добі це для нас не було тільки "риторичною фігурою". І коли я перебував вперше в Імстичові, дружина ж лишилась у Мельнику, — виживлювалась вона переважно житньою "кавою". Одного дня мала крім кави на обід шматок хліба й пару огірків. Але заспокоїла себе думкою — "Та ж Асизький Павперелльо — св. Франциск певне дуже часто не мав іншого". Та й не докінчила своєї думки: хтось подзвонив із вулиці. На дверях стояв старший, незнайомий жебрак. Мав милий вираз обличчя й, усміхаючись, мовчав. Дружина йому сказала:

— Пане мій, грошей я не маю. Але в цій хвилині хотіла пити каву. Ідіть, вип'єте зі мною скляночку.

Жебрак дуже зрадив. Напився кави, дуже її похвалюючи, а виходячи, тепло подякував і впевнено додав: — Далі вам буде ліпше.

Таки й справді з того часу наші справи почали ліпшати, а невдачі зменшувались. Але ж треба тут зазначити, що коли ввечері того дня дружина зривала листочок календаря, побачила, що був це день, у який згадувалось св. Франциска з Асизі. (17.IX день стигматизації св. Франциска).

І через поміч багатьох інших Святих зажили ми й заживаємо багато чудес. І багато їх перейшло саме через Василіанські монастирі та через ласкаву охоту багатьох оо. Василіан і чесних Сестер Василіанок.

Таким чином, проминула та найгірша доба. Дружина могла перестати з пранням білизни та миттям підліг, що було їй тяжко робити, з огляду на обидві поранені у війні руки. Отже могла вернутись до писального стола й працювати в літературі. Я переважно працював у малярстві. Та ж часами було трохи прикро працювати на чужих, коли й на наших нивах така сила порожнеч. До того ж почали мене давити немочі, що не могли зникнути у вогкім чеськім підсонні.

І одної ночі, коли нам не спалось, почали ми мріяти: що, якби була така милість Божа, щоб пощастило нам перенестись до тепліших країн, де живуть українці. Ясна річ, що про таке можна було тільки мріяти, бо ж мріяти нікому не заборонено і мрія оздоблює життя. До того ж, як каже Ростан:

...C'est la nuit qu'il est beau de croire a la Lumiere... (Це саме ніч, у яку добре вірити в світло!) — докинула дружина.

І не минуло довго, як одного дня приніс нам листоноша листа з Бразилії. Писав мені відомий український бразильський діяч, п. Пилип Бак, що з ним я був у добрих взаєминах ще в Києві, десь у 1900-х роках. Тепер же він зрідка листувався зі мною. Отже ніби він чув, що наша ситуація дуже погіршала й нема виглядів на прийдешній час. Тож він порадився з іншими впливовими земляками, а потім говорив із

представниками бразильської влади, і тепер умовляє нас продати за будь-що нашу хатину, щоб тільки вистачило нам на корабельні карти та їхати до нього. З другого дня — гарантує він — державну службу мені й дружині в Сан-Паулу чи в Ріо-де-Жанейро.

Було це, немов у казці. Та ж... тоді вже гонило мені на шостий десяток. Тим часом відомо, що в теплій Бразилії не можуть акліматизуватись європейці, старші за 35-40 літ. То ж їхати за тридев'ять земель на те, щоб незабаром померти за "дідовою річкою", та ще може від якогось глупого "бічо" (так звуть вельми шкідливих паразитів), — видалось нам немудрим. Тим-то ми щиро подякували приятелеві за його милі клопоти й лишились на старому смітничку.

Та ж не минуло й пів року, як газети принесли звістку, що в Бразилії стався державний переворот. Були бої, суди, розстріли. Стара влада злетіла, старих урядовців повикидали, натомість — скрізь сторонники нової влади. Дуже ми занепокоїлись долею наших бразильських приятелів. А одночасно захвилювались, хоч і постфактум, тим, що ж робили б нині ми — новачки, виключно залежні від бувшої влади. Тоді почав я писати листа за листом до п. Бака, щоб довідатись, як викрутився він із халепи. Але мої листи немов тонули в морі. Нарешті, аж по чотирьох роках дістав я від п. Бака коротке повідомлення, що він "якось" перетерпів завірюху й помалу починає ставати на ноги. Вже до своїх Аркадій нас більше не кликав...

А тим часом середню Європу напали студені зими. Ми дуже терпіли від холоду. І знов, коли закрутить нам свердлами в кістках, знову виникають мрії: — "Ех, коли б це у якійсь теплій країні!".

Саме ж тоді напались на дружину в пресі масончики. І затужила дружина за рідними романськими країнами. Там бо залишилось багато пам'яток її роду, там були й кривняки на високих становищах, а тут доводили, як $2 \times 2 = 4$, що її праця для українців непотрібна, ба, навіть шкідлива. Але — не випадало вбогій емігрантці шукати підтримки у "високопоставлених осіб", що самі її не шукали.

Того часу один наш знайомий посилав нам з Праги регулярно часопис *Nouvelles Litteraires*, у якому дружина залюбки вичитувала новинки про літературну творчість романських майстрів. Одного разу прочитала вельми хвалебні рецензії на останню книжку свого вуйка, графа де Кастро, що тоді був ректором єдиного португальського університету в Коїмбрі, та не витримала спокуси: написала на адресу французького видавництва листа стрийкові; мовляв, дуже б радо прочитала його новий розхвалений твір, де й мова про її кривняків.

Незабаром прийшла книжка й преласкавий лист. Вуйко, як тоді виявилось, прем'єр-міністр португальської влади, дуже зрадів, що знайшлась його небіжка. Пише далі, що він вельми постарів, що занадто переобтяжений державними й науковими працями, що він — самотній, має ж при собі тільки одну маленьку внучку, на виховання якої нема ні хвилини часу. Отож запитує: чи не могла б Наталена перенестись до Коїмбри? Там не тільки все готове для її вигідного життя, але ж усе буде забезпечене й до самої смерті.

Дуже ми зраділи такій несподіваній пригоді й пропозиціям. Почалось листування:

яка буде праця, як подорожувати і всякі інші деталі. Аж тим часом у Португалії стався... знов державний переворот. Вуйко цілком зник з обрію й до сьогодні не повелось довідатись, чи пережив він той несподіваний струс.

Але дуже швидко потому дістали ми обширного листа від одного нашого приятеля, видавця чеха. Писав він дружині таке:

— Я вирішив остаточно поселитись в Іспанії. Знаючи, що Вас в'яжуть з цією землею родинні зв'язки, — дозволяю собі запропонувати Вам співпрацю. Я куплю велику садибу з помаранчевим гаєм, яку вже намітив, будемо влітку всі троє (я та Вас двоє) господарити, а взимку — також усі троє писатимемо. Ліпших за вас компаньйонів не бачу. То ж не тільки не жадаю від Вас жадного вкладу в підприємство, прибутки з якого ділитимемо відповідно до праці, але отримавши Вашу згоду, зворотною поштою пошлю Вам гроші на дорогу. Ви ж своє майно в Мельнику, коли не можете відразу продати, просто комусь подаруйте. Є ж там якісь добродійні установи. З собою ж візьміть тільки найнеобхідніше".

Я тоді був на Підкарпатті, коли мені дружина переслала наведеного вгорі листа. Спочатку я зрадів неймовірно, як і вона. Було бо це далеко ліпше за вуйкову пропозицію, ми ж ставали тут на рівну ногу з нашим приятелем. Але ж, знаючи запальну слов'янську вдачу нашого прийдешнього компаньйона, що часто після високого піднесення впадав у депресію, — захотів я, щоб уникнути в прийдешньому якихсь несподіваних непорозумінь, докладно оформити наші евентуальні взаємини. Зачалось із того приводу листування, яке й не закінчилось. Знову прочитали ми в газетах про абдикацію короля Альфонса XIII-го, про іспанську революцію, про інвазію комуністів і всі зв'язані з тим жахи.

Ледве-ледве сам наш приятель — "буржуй", не встигши купити облюбованого помаранчевого гаю, встиг утекти, мавши великі матеріальні втрати, спочатку до Марокко, а — нарешті, об'явився й у нас, у Мельнику. Тут дуже він радів, що ми не зробили так, як він нам згарячу пропонував: нагло все кинути й негайно летіти до "раю".

— Як би ж я сьогодні почував себе перед вами?!

На цім припинились наші мрії про переселення до теплих країн.

Однак мої щорічні відвідини Підкарпаття, щодалі — то більше притягували мене до цього клапця української землі. Навіть прилинув я до нього всім серцем, може навіть дужче, як до рідної Полтавщини. Притягала мене й чудова природа, і милі, сердечні люди в селах, і ті приятні зв'язки, що утворились у мене з усім чесним орденом Василіанським.

Уже мені зробили й пропозиції, правда ще не деталізовані, від монастиря Ужгородського й монастиря Мукачівського перенестись на Підкарпаття на стало. Мав я там обняти й посаду професора. Та ж на перешкоді стояла затримка з державним громадянством.

Тим часом прийшла до нас неочікувана пропозиція від матері ігумені Сестер

Василіанок з Ужгороду. Мати ігуменя Магдалина повідомляла нас, що вона сама і її чесні Сестри, знаючи наше незавидне становище, яке мусить негативно відбиватися на літературній продукції всамперед моєї дружини, вирішили в інтересах католицької української літератури та церковного українського малярства, запросити нас до Ужгороду. Що ж вони знають наше протиурбаністичне наставлення, то пропонують нам на повне самостійне вживання гарненьку подаровану їм садибу в селі Мінаї. Мінаї лежить у чотирьох кілометрах від Ужгороду, саме при станції залізниці, що є першою припинкою від міста. Окрім помешкання, з якого можемо користати, як схочемо, до самої смерті, також доживотньо нам пропонується повне утримання, послугу і навіть спосіб комунікації з Ужгородом. Що ж торкається нашого майна в Мельнику й наших евентуальних заробітків, — все те лишається виключно до нашої диспозиції. Жодних зобов'язань від нас не береться й рішуче нічим не зв'язується нашої волі. Якби ж ми все-таки хотіли ту пропозицію зі свого боку якось реваншувати, нам дається можливість заповідати по нашій смерті монастиреві, які будемо хотіти наші речі: рукописи чи образи, книги і т. д. Останнє пропонується на те, щоб ми не почували себе, ніби живемо на ласкавому хлібі.

Сталось це в добі, коли ми існували на 20 чеських корон денно. Коли дружина і я мусили витрачати силу часу на фізичні господарські праці. Коли нас обоє мучили недуги, проти яких ми не могли ні купити ліків, лише лікувались травами, що самі собі сіяли в садочку або вишукували на полях. Коли навіть замість чаю, що я до нього призвичаївся ще з Московщини, ми вже протягом кількох років уживали сушених пелюсток із троянд.

Очевидно, що така пропозиція була королівським жестом збоку чесних сестер.

Я поїхав до Ужгороду, щоб їм подякувати й особисто подивитись на запропоновану нам садибу. Також треба було в'яснити чимало дрібних питань, зв'язаних із переїздом.

Сестри були незвичайно врадувані, що ми їхній княжий дар приймаємо.

— Але, — сказала з жалем одна, — трохи нас огірчує мала несподіванка: перед кількома днями залізнична управа перенесла стаційку, що була майже в сусідстві з нашим дімком, кілометрів зо два, далі від Ужгороду. Та й тому якось зарадимо. Можемо дати вам маленьке авто. Навчитесь керувати — і буде ще ліпше.

— Та керувати автом я вмію. Навіть маю й чеський "вудчі ліст" (шоферський пас).

Отже все було навіть ліпше, як гадалось нам у Мельнику. Та не хотіли ми й сідати на шию милим сестрам. Коли б ми продали в Мельнику хату, що все ж таки помалу звільнялась від боргів, — можна було б за пропонований "бегінаж" дати бодай якийсь грошовий реверс. Крім того дружина працювала над великим романом, що вимагав випозичування друків із більших празьких книгозбірень, а також і вишукування наукового матеріалу.

Сестри ж тим часом мали привести до порядку наше майбутнє житло. Таким чином, було умовлено, що на весні року 1939-го ми остаточно оселимось під крилом Василіанського Чину на Підкарпатті.

Але вже з осені року 1938-го почались знані події. В березні вже не було й

Чехословаччини, не кажучи вже про її сучастку — Підкарпатську Україну. Самі бідні сестри побували вже й в Хусті, і на Словаччині, і в Відні, і — нарешті, опинилися самі на еміграції в Празі. Навіть був момент, коли ми самі хотіли були кілька сестер прийняти до своєї мельницької хатки, але ж і того не дозволили обставини.

Так скінчилось і з цим проектованим переселенням.

Та ж усі ті переселенські проекти з метою дальшого спокійного нашого існування, мали одну спільну рису: нам показано, що Господь може в кожній хвилині сповнити всі тужби людини, але ж усякі людські розрахунки все робляться "наосліп" і можуть, замість сподіваної радості та щастя, привести до смутку, біди або й смерті. Без сумніву смерть загрожувала нам однаково і в Сан-Паулу, і в Коїмбрі, і в Барселоні, і в тім маленькім Мінаї, де було переважно мадярське, пригородне населення.

Тому то ці спогади й занесено до цього тому.

Коли я докінчив ці спогади, щиро здивувався й сам, скільки затрималось у пам'яті випадків смертельної небезпеки в перебігу життя однієї, незвичайної, середньої людини! Та ж я прожив першу частину життя в свідомому й чесному ХІХ-му столітті, а далі проіснував цілком упорядковано в модерній добі, що все так хвалиться своєю культурністю. А тим часом повторюю, я ще свідомо опустив десятки нагод, що загрожували мені не явною смертю, але тільки меншим-більшим каліцтвом, довшою-коротшою стратою працездатності, або, нарешті, просто тимчасовим стражданням. Я, наприклад, не згадував про те, кілька разів мені дали в аптеці не той, що було слід, лік; що раз дали мені такий лік, від якого цілком розм'якли мені очі (рогівка); що двічі помилково я дістав замість ліку — отруту; що колись мене вкусила за язик оса, прихована в соковитій грушці, то ж розпухлий язик мало-мало мене не задушив. Не згадав я й про те, як на пасіці мене до спотворення пожалив рій, як власний мисливський пес прокусив мені литку. Не зазначив і не міг би зазначити всіх тих випадків більшого поранення всяким струментом — столярським, мулярським, різьбарським і подібним, що, здавалося, я вмів із ним дуже добре заходити. Коли — многократно з розгону торохкався головою об низький одвірок, коли шматки розпеченого вугілля летіли з багаття, чи печі просто у вічі; коли на мене перекидались посудини з кип'ячим олієм, окропом чи юшками, в руках запалювався у пляшці спирт, у найближчій близькості падали зі стін цегли, із дахів черепиці чи величезні льодяні смоктуни, коли зривався з драбин, падав у різні ями, коли й на рівному доводилось упасти з розгону дуже небезпечним способом, коли доводилось залитись питвом, поперхнутись їжею, проковтнути риб'ячу кістку і т. д., і т. д., без кінця.

Отож Ангел Хоронитель мав зі мною аж надто клопоту.

Але ж, напевне більш-менш того самого зажила всяка старша людина, що прожила рухливіше життя. Однак більшість із нас ані не усвідомили собі, якою небезпечною стежкою перебігло їхнє життя. Видима річ, що тут мова мовиться не про людину, що з самої своєї професії стало заграє з небезпекою, скажім лікарі на епідеміях, експериментатори та рентгенологи, робітники на фабриках вибухових і отруйних

предметів, нарешті кожен, хто часом і кілька літ уряд (кілька літ!) перебував на фронті у війні, де стояв день у день очі в очі перед смертю, яка могла його забити найрізноманітнішими способами модерної війни?

Здивувало мене й ще одне помічення, коли я дописав ці спогади. Заграючи зі мною тим чи іншим манером, смерть здебільшого незабаром його повторювала в малій модифікації, немов би я викликав її на "біс". Чи є це якийсь, незнаний нам "закон природи", чи це прояв милості Божої, щоб людина, перейшовши ту саму небезпеку двічі, мала уже досвід, як від неї вискусовувати.

А, зрештою, як справедливо говорить Тома Кемпійський: — "Нічого не повинна так стерегтись людина, як самої себе". Бо ж тільки через власні нерозважні вчинки можемо ми втратити милість Божу, а тоді вже нам не допоможе жодна обережність. Бо ж ніхто інший, як Бог керує життям і безмежно великого космосу, і безмежно малого мікрокосму, всередині поміж якими стоїть безмірно обмежена, але ж і безмірно зарозуміла людина.

9.XII.1941.

[1] Фельдшер.

[2] Пикник — приналежний будовою тіла до типу пикничного, якому відповідає т. зв. сангвінічний темперамент.

[3] Температуру.

[4] Аспіріну.

[5] Ґустав Доре (1832–1883), славний французький маляр-графік, ілюстратор Біблії.

[6] Віщунка.

[7] Опера Ж. Бізе, в якій виступають тореадори.

[8] З підготовчого класу бурси.

[9] Забезпечник.

[10] Кількості

[11] Дробу

[12] У тодішніх часах православні духовні семінарії справді виводили атеїстів, така в них ішла агітація соціалістів, ось наприклад і Сталін теж був із духовної семінарії.

[13] В 1896 р. до Диканьки, де тоді батько Василя був парохом, приплентався якийсь дурисвіт-заклинач бліх і мишей. Дідичі та диканська інтелігенція повірили заклиначеві, що дуже обурило молоденького Василя. Він описав цю подію та переслав до найбільше поширеної тоді газети "Син отечества" в Петербурзі. Опис видрукували та запросили малого Королева на постійного співробітника.

[14] Автор був ветеринарним лікарем, звідси ж у нього багацько лікарських висловів.

[15] Загальновживані вислови-оповідки.

[16] Апарат для випалювання, вигаданий Пакеленом.

[17] Німрод був "великий мисливець" (Книга Битія 10 і дд.).

[18] Товаришів.

[19] Аркадійська молодь. Аркадія була зразком ніби весело-безбоязної країни.

[20] Секстус Проперційс, римський поет (50-15 пер. Хр.), автор пристрасних, сильних елегій.

[21] Гра слів: замість "до апогею" (до верчика).

[22] "Життя за царя" — назва ультрапатріотичної московської опери композитора Глінки.

[23] Глікоген (полісахарид) — рід цукру, в який перемінюються в людському чи тваринному організмі білковини (мука, цукор). Глікоген збирається в печінці й м'язах, даючи їм джерело енергії.

[24] Ольга Сербиновська, перша дружина В. Королева.

[25] Зовнішні звірячі насікомі.

[26] У скрутних (трудних) речах.

[27] Драматичний талант (артистки).

[28] Рукопис цих споминів (які трактували головно про діячів нашого театру), запропастило "Українське Видавництво" в Кракові.

[29] Колись у Греції назва міфічної країни на півночі; сьогодні в розумінні найбільш на північ посунені країни Азії й Америки.

[30] Запалення олегочної.

[31] Флагеланти — була секта "бичівників", які себе під час процесій прилюдно бичували.

[32] Лікарські терміни: анамнез — пригадки передісторії недуги; діагноз — ствердження, яка це недуга.

[33] Егоцентрик — це людина, яка все зводить до свого власного "я".

[34] У повісті Н. Королевої "Предок".

[35] Жур-фікс — прийняття, звичайно вечором. Згаданий далі проф. П. Рорбах, протестантський богослов, пропагував порозуміння між Україною й Німеччиною.

[36] Вуличний продавець часописів.

[37] Вечірнє "Чеське Слово", з 5. XI., 1941 (ч. 288) пише таке: "Бенеш інтригує в еміграції (чеській в Лондоні) точно тими ж методами, якими вже в Празі всіх людей, котрі йому не придавались, або ж відставив, або ж товариські руйнував".

[38] Колони